

ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

РАЗВИТИЕТО
НА СОЦИАЛИЗМА
ОТ УТОПИЯ
В НАУКА

Предговор [към първото немско издание от 1883 г.]

Предлаганото съчинение възникна от три глави на моя труд «Превратът в науката, извършен от господин О. Дюринг». Лайпциг, 1878. Аз ги обединих за моя приятел Пол Лафарг, за да ги преведе на френски език, и прибавих още някои допълнителни разработки. Прегледаният от мене френски превод излезе най-напред в «Revue socialiste», а след това отделно под заглавие «Утопичен социализъм и научен социализъм». Париж, 1880¹. Едно издание на полски език, направено по френски превод, току-що е излязло в Женева под заглавие «Утопичен и научен социализъм». Печатница «Заря», Женева, 1882².

Изненадващият успех на превода на Лафарг в страните, в които се говори френски, и особено в самата Франция ме накара да си задам въпроса, дали няма да бъде също така полезно и едно отделно немско издание на тези три глави. По същото време редакцията на цюрихския «Sozialdemokrat»³ ми съобщи, че в Германската социалдемократическа партия общо се изказва желанието да се издават нови пропагандни брошури, и ме запита не бих ли се съгласил да определя за тази цел посочените три глави. Аз, разбира се, дадох съгласието си и ѝ предоставих труда си.

Но първоначално той съвсем не беше написан за непосредствена пропаганда сред народа. Как можеше да послужи за такава цел един преди всичко чисто научен труд? Какви изменения във формата и съдържанието бяха необходими?

Що се отнася до формата — само многото чужди думи можеха да предизвикат двоумение. Но още Ласал в своите речи и пропагандни брошури никак не пестеше особено много чуждите думи и, доколкото ми е известно, не се оплакваха от това. А оттогава насам нашите работ-

ници много повече и много по-редовно са чели вестници и поради това също много повече са свикнали с чуждите думи. Ограничих се с отстраняването на всички излишни чужди думи. При неизбежните се отказах от прибавяне към тях на така наречените обяснителни преводи. Защото неизбежните чужди думи — в повечето случаи общоприети научно-технически термини — не биха били неизбежни, ако можеха да се преведат. Следователно преводът изопачава техния смисъл; вместо да разясни, той обърква. Устното разяснение в такива случаи помага много повече.

А що се отнася до съдържанието, мисля, че мога да твърдя, че то няма да затрудни много германските работници. Изобщо труден е само третият раздел, но много по-малко за работниците, чиито общи условия на живот той обхваща, отколкото за «образованите» буржоа. При многобройните обяснителни допълнения, които направих тук, аз наистина имах предвид не толкова работниците, колкото «образованите» читатели — хората като г-н депутата фон Айнерн, г-н тайния съветник Хайнрих фон Зибел и други трайчкевци, които са обзети от непреодолимия стремеж отново и отново да демонстрират черно на бяло своето страхотно невежество и произтичащото от него колосално неразбиране на социализма. Когато Дон Кихот се сражава с вятърни мелници, това напълно отговаря на неговия сан и на неговата роля; но на Санчо Панса ние в никакъв случай не можем да позволим подобно нещо.

Такива читатели сигурно ще се учудят, като се натъкнат в една скицирана история на развитието на социализма на Кант-Лапласовата космогония, на съвременното природознание и Дарвин, на класическата немска философия и Хегел. Но няма как, научният социализъм е предимно немски продукт и можеше да възникне само при нацията, класическата философия на която беше запазила жива традицията на съзнателната диалектика, т. е. в Германия*. Материалистическото разбиране на исто-

* «В Германия» е грешка на перото. Трябва да се каже: «при германците». Защото колкото неизбежна беше, от една страна, немската диалектика при възникването на научния социализъм, толкова неизбежни бяха при това и развитите икономически и политически условия в Англия и Франция. Степента на икономическото и политическото развитие на Германия, което в началото

рията и неговото специално прилагане към съвременната класова борба между пролетариата и буржоазията става възможно само с помощта на диалектиката. И когато школските наставници на германската буржоазия удавиха в блатото на един безсъдържателен еkleктизъм спомена за великите немски философи и създадената от тях диалектика, и то до такава степен, че ние сме принудени да призоваваме съвременното природознание да свидетелствува, че диалектиката съществува в действителността — ние, немските социалисти, сме горди, че произхождаме не само от Сен Симон, Фурие и Оуен, но и от Кант, Фихте и Хегел.

Лондон, 21 септември 1882 г.

Фридрих Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 19, с. 324—326.

на четиридесетте години беше много по-изостанало, отколкото днес, можеше в най-добрия случай да породи карикатури на социализма (вж. «Комунистически манифест», III, I, гл.: «Немският, или «истинският» социализъм»⁴). Едва след като създадите се в Англия и Франция икономически и политически условия бяха подложени на немско-диалектическата критика — едва тогава можа да бъде получен истински резултат. Така че в това отношение научният социализъм не е *изключително* немски, а е също така и интернационален продукт. [*Бележка на Енгелс в третото немско издание от 1883 г.*]

Увод [към английското издание от 1892 г.⁵]

Предлаганата брошура беше отначало част от по-голямо цяло. Около 1875 г. д-р О. Дюринг, *частен доцент* в Берлинския университет, внезапно и доста шумно оповести преминаването си към социализма и поднесе на немската публика не само подробно разработена социалистическа теория, но и пълен практически план за преустройство на обществото. От само себе си се разбира, той се нахвърли върху своите предшественици и удостои най-вече Маркс, като изля върху него пълната чаша на своя гняв.

Това стана по времето, когато двете части на Социалистическата партия в Германия — айзенахци и ласалцианци⁶ — току-що се бяха слели и по този начин партията не само се засили извънредно много, но — което е още по-важно — получи възможност да насочи всичките си сили против общия враг. Социалистическата партия в Германия започна бързо да става сила. Но първото условие, за да стане тя сила, беше да не се излага на опасност новозавоюваното единство. А д-р Дюринг открито започна да създава около себе си секта, ядрото на една бъдеща отделна партия. Затова се наложи да вдигнем хвърлената ни ръкавица и да влезем в бой, все едно дали това ни беше приятно или не.

Но това беше, макар и не прекалено трудна, все пак явно отегчителна работа. Добре известно е, че на нас, немците, е присъща една страшно солидна *Gründlichkeit* — изчерпателна задълбоченост или задълбочена изчерпателност, — все едно как ще я наречете. Винаги, когато някой от нас излага нещо, което смята за нова доктрина, той непременно трябва да го разработи най-напред във всеобхватна система. Той трябва да докаже, че както главните принципи на логиката, така и основните за-

Bibliothèque de la REVUE SOCIALISTE

I.

SOCIALISME UTOPIQUE

ET

SOCIALISME SCIENTIFIQUE

PAR

FRÉDÉRIC ENGELS

Traduction française par

PAUL LAFARGUE

Prix: 50 centimes

PARIS

DEVEAUX LIBRAIRE-ÉDITEUR

22, Rue d'Angoulême, 22

1880

Заглавна страница на първото издание
на «Развитие на социализма от утопия в наука» — 1880 г.
Това произведение е излизало под различни заглавия

Фр. Енгелс

РАЗВИТИЕ
на
НАУЧНИЯ СОЦИАЛИЗМЪ.

Превелъ отъ руски

Дружелюбовъ.

Габрово

Издателница „Дружба“.

1890

Заглавна страница на първото българско издание
на «Развитието на социализма от утопия в наука» — 1890 г.
Това произведение е излизало под различни заглавия

кони на Вселената са съществували от памтивека само за да доведат в края на краищата до тази новооткрита и увенчаваща всичко теория. И в това отношение д-р Дюринг беше скроен напълно по тази национална мярка. Това, с което трябваше да се заема, беше не нещо друго, а една пълна «Система на философията» — философия на духа, на морала, на природата и на историята; една пълна «Система на политическата икономия и на социализма» и, най-после, една «Критическа история на политическата икономия»⁷ — три дебелни тома в осмина, тежки и по тегло, и по съдържание, три армейски корпуса от аргументи, мобилизирани против всички предшествувачи философи и икономисти изобщо и против Маркс специално — наистина опит да бъде извършен пълен «преврат в науката». Трябваше да разглеждам всички възможни предмети: от понятието време и пространство до биметализма⁸; от вечността на материята и на движението — до преходната природа на моралните идеи; от Дарвиновия естествен отбор — до възпитанието на младежта в бъдещото общество. Все пак всеобхватната система на моя опонент ми даваше повод да изложа в полемика с него застъпваните от Маркс и от мен възгледи по всички тези тъй различни предмети, и то в много по-последователна форма от когато и да било по-рано. И това беше главната причина да се заема с тази иначе неблагоприятна задача.

Моят отговор беше публикуван отначало в поредица от статии в лайпцигския «Vorwärts», централен орган на социалистическата партия, а по-късно като книга: «Превратът в науката, извършен от господин Ойген Дюринг»⁹, второ издание на която излезе в Цюрих в 1886 година.

По молба на моя приятел Пол Лафарг — сега депутат от Лил във френската камара на депутатите — аз съставих от три глави на тази книга брошура, която той преведе и издаде през 1880 г. под заглавие «Утопичен социализъм и научен социализъм»¹⁰. По този френски текст бяха подготвени едно полско и едно испанско издание¹¹. През 1883 г. нашите немски приятели издадоха брошурата на езика на оригинала. Оттогава насам въз основа на немския текст бяха публикувани преводи на италиански, руски, датски, холандски и румънски език.¹² Така че като се прибави настоящото английско издание, тази брошура е разпространена на десет езика. Не знам някое дру-

го социалистическо произведение — без да изключим дори нашия «Комунистически манифест» от 1848 г. и «Капиталът» на Маркс — да е било превеждано толкова пъти. В Германия брошурата претърпя четири издания с общ тираж от около 20 000 екземпляра.

Приложението «Марката» беше написано с цел да се разпространят в Германската социалистическа партия някои елементарни сведения относно историята на възникването и развитието на поземлената собственост в Германия. Тогава това беше особено необходимо, защото влиянието на тази партия се беше вече разпростряло върху почти всички градски работници и се поставяше задачата да бъдат спечелени селскостопанските работници и селяните. Това приложение беше включено в изданието, тъй като първобитните форми на земевладение, общи при всички германски племена, и историята на тяхното разлагане са известни в Англия още по-малко, отколкото в Германия. Оставих текста в оригиналния му вид, без да засягам неотдавна изказаната от Максим Ковалевски хипотеза, според която разделянето на орната земя и ливадите между членовете на марката било предшествувано от тяхното общо съвместно обработване от голяма патриархална семейна община, обхващаща няколко поколения (като пример за което може да служи съществуващата все още южнославянска задруга), а разделянето е станало по-късно, когато общината се разраснала толкова, че станала прекалено неудобна за съвместно водене на стопанството.¹³ Навярно Ковалевски е напълно прав, обаче въпросът е още *sub judice**.

Употребяваните в този труд икономически термини, доколкото са нови, съвпадат с терминологията на английското издание на «Капиталът» от Маркс¹⁴. Под «стокото производство» ние разбираме онази фаза на икономическо развитие, при която предметите се произвеждат не само за потребяване от производителите, но и за размяна, т. е. произвеждат се *като стоки*, а не като потребителни стойности. Тази фаза води началото си от първите наченки на производството за размяна и стига до наше време; тя достига своето пълно развитие едва при капиталистическото производство, т. е. при условия, когато капиталистът, собственикът на средствата за произ-

* Нершен. Ред.

водство, наема работници — хора, които са лишени от каквито и да било средства за производство освен от собствената си работна сила — и прибира в джоба си разликата между продажната цена на продуктите и техните производствени разходи. Ние разделяме историята на индустриалното производство, като се почне от средните векове, на три периода: 1) занаят — дребни майстори занаятчии с по няколко калфи и чираци, при което всеки работник произвежда предмета изцяло; 2) манифактура, при която по-голям брой работници, събрани в голяма работилница, произвеждат целия предмет по принципа на разделението на труда, т. е. всеки работник извършва само една частична операция, така че продуктът е готов едва след като премине последователно през ръцете на всички; 3) съвременна индустрия, при която продуктът се произвежда от машини, приведени в движение от някаква сила, а ролята на работника се ограничава до надзираване и регулиране манипулациите на механизмите*.

Аз знам много добре, че съдържанието на тази книжка ще бъде посрещнато неодобрително от голяма част от британската публика. Но ако ние, жителите на континента, се бяхме съобразявали, макар и най-малко с предразсъдъците на британската «респектабилност»**, щяхме да бъдем още по-зле, отколкото сме. Тази книга е написана в защита на това, което ние наричаме «исторически материализъм», а думата «материализъм» дразни слуха на огромното мнозинство британски читатели. «Агностицизъм» — както и да е, но материализмът е направо недопустим. И все пак прародината на целия съвременен материализъм, като се почне от XVII в., е именно Англия.

«Материализмът е роден син на Великобритания. Още нейният схоластик Дънс Скот се е питал «дали материята не може да мисли?»

За да направи възможно такова чудо, той прибегнал до всемогъществото на бога, т. е. заставил самата теология да проповядва материализма. При това той бил номиналист.¹⁵ Номинализмът е един от главните елементи у

* В немския текст, публикуван в списание «Die Neue Zeit», началото на увода дотук е изпуснато. *Ред.*

** В немския текст след думата «респектабилност» е прибавено «т. е. на британското филистерство». *Ред.*

английските материалисти и изобщо е първият израз на материализма.

Истинският родоначалник на английския материализъм е Бейкън. За него природознанието е истинската наука, а опиращата се на сетивния опит физика — най-важната част на природознанието. Често за Бейкън авторитети са Анаксагор със своите хомеомери¹⁰ и Демокрит със своите атоми. Според неговото учение сетивата са непогрешими и са източник на всички познания. Науката е опитна наука и се състои в прилагане на един рационален метод към сетивните данни. Индукцията, анализът, сравнението, наблюдението, експериментът са главните условия на рационалния метод. Първото и най-важното от вродените свойства на материята е движението — не само като механическо и математическо движение, но още повече като импулс, като жизнен дух, като напрежение или — да употребим израза на Якоб Бьомер, като «мъка» («Qual»)* на материята**.

У Бейкън като пръв негов създател материализмът крие в себе си в още наивна форма зародишите на все-странно развитие. Материята се усмихва със своя поетично-сетивен блясък на цялостния човек. Но самото учение, изложено в афоризми, още гъмжи от теологически непоследователности.

В своето по-нататъшно развитие материализмът става едностранчив. Хобс е систематикът на Бейкъновия материализъм. Сетивността загубва своите ярки краски и се превръща в абстрактната сетивност на геометъра***. Гео-

* «Qual» е философска игра на думи. «Qual» означава буквално мъка, болка, която подтиква към някакво действие; същевременно мистикът Бьомер влага в немската дума нещо и от латинската дума qualitas (качество); неговото «Qual» в противоположност на причиняваната отвън болка е активно начало, което възниква от спонтанното развитие на нещото — на отношението или на личността, изложени на това «Qual», и което от своя страна предизвиква това развитие. [Енгелс не дава тази бележка в немския текст. *Ред.*]

** В немския текст след думата «материята» се възпроизвежда следната изпусната в английското издание фраза от «Светото семейство»: «Първичните форми на материята са живи, индивидуализиращи, вътрешно присъщи ѝ, пораждащи специфичните различия, същностни сили.» *Ред.*

*** В немския текст по-нататък се възпроизвеждат следните изпуснати в английското издание думи: «Физическото движение се принася в жертва на механическото или на математическото движение.» *Ред.*

метрията се обявява за главна наука. Материализмът става враждебен на човека. За да преодолее враждебния на човека безплътен дух в неговата собствена сфера, материализмът трябва сам да умъртви своята плът и да стане аскет. Той се проявява като разсъдъчно същество, но пък с безогледна последователност развива всички изводи на разсъдъка.

Щом сетивата са източник на всички наши знания — разсъждава Хобс, като изхожда от Бейкън, — тогава представите, мислите и идеите са само призраци на телесния свят, лишен повече или по-малко от своята сетивна форма. Науката може само да даде имена на тези призраци. Едно и също име може да бъде употребено за няколко призрака. Възможно е дори да съществуват имена на самите имена. Но би било противоречие, от една страна, да виждаме в сетивния свят произхода на всички идеи, а, от друга — да твърдим, че думата е нещо повече от дума, че освен отразяваните в нашата представа винаги отделни същности има още и някакви всеобщи същности. Една безтелесна субстанция е също такава противоречие, както и едно безтелесно тяло. Тяло, битие, субстанция — всичко това е една и съща реална идея. *Мисленето не може да бъде отделено от материята, която мисли.* Тази материя е субектът на всички промени. Думата безкраен е безсмыслена, ако не означава способността на нашия дух безкрай да прибавя нещо. Тъй като можем да възприемаме и познаваме само материалното, ние нищо не знаем за съществуването на бога. Само моето собствено съществуване е сигурно. Всяка човешка страст е механично движение, което има начало и край. Обектите на импулсите са онова, което наричаме благо. Човекът е подчинен на същите закони, както и природата. Властта и свободата са идентични.

Хобс систематизира учението на Бейкън, но не обосновава подробно неговия основен принцип — произхода на знанията и идеите от сетивния свят.

Лок обосновава принципа на Бейкън и Хобс в своето «Есе за произхода на човешкия разум»¹⁷.

Както Хобс унищожи теистичните предразсъдъци на Бейкъновия материализъм, така Колинс, Додуел, Кауърд, Хартли, Пристли и др. унищожиха последните теологични прегради на Локовия сенсуализъм. Дензмът¹⁸, поне за материалиста, не е нещо повече от удобен и лек начин

да се отърве от религията».*

Така се изказа Карл Маркс за британския произход на съвременния материализъм. И ако в днешно време англичаните не се чувствуват особено поласкани от това признание на заслугите на техните предци, за това можем само да съжаляваме. Все пак не може да се отрича, че Бейкън, Хобс и Лок са бащите на онази блестяща школа на френски материалисти, които въпреки всички победи, удържани от германците и англичаните по суша и по море над французите, направиха XVIII в. предимно френски век, и то дълго преди оная увенчаваща края на този век френска революция, към чиито резултати ние както в Англия, така и в Германия все още се стремим да се аклиматизираме.

Това съвсем не може да се отрича. Когато към средата на нашия век някой образован чужденец се заселеше в Англия, едно нещо го поразяваше най-вече, а именно — другояче той не можеше да го схване — лицемерната набожност и тъпотата на английската «респектабилна» средна класа. Тогава всички ние бяхме материалисти или поне твърде радикални свободомислещи и за нас беше непонятно, че почти всички образовани хора в Англия вярваха във всевъзможни невероятни чудеса и че дори геолози като Бъкленд и Мантел изопачаваха данните на своята наука, за да не противоречат прекалено много на митовете от мозаичната Книга на битието. Непонятно ни беше, че хора, които по въпросите на религията се осмеляваха да се опират на собствения си разум, се намираха само сред необразованите, сред «неумитата тълпа», както се изразяваха тогава — сред работниците, особено социалистите, последователи на Оуен.

Но оттогава Англия се «цивилизова». Изложението през 1851 г.²⁰ прозвуча като погребален звън над английската островна изключителност. Англия постепенно се интернационализираше — в яденето и пиенето, в обичаите, в представите, и то толкова много, че на мен все повече и повече ми се иска някои английски обичаи да се възприемат на континента също така всеобщо, както някои други континентални обичаи в Англия. Едно е сигурно: разпространението на дървеното масло (до 1851 г.

* K. Marx, F. Engels. «Die heilige Familie», Frankfurt a. M. 1845, S. 201—204¹⁹.

познато само на аристокрацията) бе съпроводено от едно фатално разпространяване на континенталния скептицизъм по религиозните въпроси; стигна се дори дотам, че агностицизмът, макар да не се смята още за тъй «добър» като английската държавна църква, все пак, що се отнася до респектабилността, стои почти на същото стъпало, както и сектата на баптистите, и във всеки случай има по-висок ранг от Армията на спасението²¹. И аз не мога да се освободя от мисълта, че за мнозина, които от сърце съжеляват за този напредък на неверието и го проклинат, ще бъде утеха да узнаят, че тези новоизлюпени идеи не са от чуждестранен произход, не носят марката *made in Germany** като много други предмети за всекидневна употреба, но че те, напротив, са от стар английски произход и че техните британски родоначалници преди двеста години са отивали много по-далеч, отколкото днес техните потомци.

И наистина, какво е агностицизмът, ако не — да употребим изразителната ланкашърска дума** — «срамежлив» материализъм? Възгледът на агностика за природата е изцяло материалистически. Целият природен свят се управлява от закони и абсолютно изключва всяко въздействие отвън. Но — предпазливо прибавя агностикът — ние не сме в състояние нито да докажем, нито да опровергаем съществуването на каквото и да било върховно същество отвъд познатия ни свят. Тази уговорка може да е имала известна стойност по времето, когато Лаплас — на въпроса на Наполеон, защо в «Небесната механика»²² на този велик астроном дори не е споменато името на творец — отговорил гордо: «*Je n'avais pas besoin de cette hypothèse*»***. Но днес в нашата представа за развитието на Вселената няма абсолютно никакво място нито за творец, нито за управник. А да се говори за някакво изолирано от целия съществуващ свят върховно същество — това само по себе си би било противоречие и освен това, както ми се струва, незаслужено накарняване чувствата на религиозните хора.

Нашият агностик също признава, че цялото ни знание се основава на съобщенията, които получаваме чрез на-

* Произведено в Германия. *Ред.*

** В немския текст думите «да употребим изразителната ланкашърска дума» са възпуснати. *Ред.*

*** «Нямах нужда от тази хипотеза». *Ред.*

шите сетива. Но, прибавя той, откъде знаем, че нашите сетива ни дават верни изображения на възприеманите чрез тях неща? И по-нататък той ни съобщава, че когато говори за нещата или за техните свойства, той имал предвид в действителност не самите тези неща и техните свойства, за които не можел да знае нищо положително, а само впечатленията, които те са произвели на неговите сетива. Наистина този възглед изглежда трудно оборим по пътя на чистата аргументация. Но преди да са се аргументирали, хората са действували. «В началото бе делото»*. И човешката дейност е разрешила това затруднение много преди човешкото мъдруване да го е измислило. Пудингът се изпробва, като се яде**. В момента, когато употребяваме за собствените си нужди един предмет съобразно със свойствата, които сме възприели в него — в същия този момент ние подлагаме на безпогрешна проверка истинността или погрешността на нашите сетивни възприятия. Ако тези възприятия са били погрешни, тогава и нашата преценка за използваемостта на предмета ще бъде погрешна и всеки опит да бъде той използван ще се провали. Но ако постигнем целта си, ако установим, че предметът отговаря на нашата представа за него, че той служи на целта, за която сме го употребили — тогава това е положително доказателство, че в тези граници нашите възприятия за предмета и за неговите свойства съвпадат със съществуващата извън нас действителност. Ако, напротив, установим, че сме направили грешка, тогава обикновено скоро намираме причината на тази грешка; ние установяваме, че възприятието, въз основа на което сме действували, е било или непълно и повърхностно, или свързано с резултатите от други възприятия по начин, който не е оправдан от положението на нещата; ние наричаме това погрешно умозаключение.*** Дотогава, докато правилно развиваме и използваме своите сетива и се стараем да действуваме в границите, поставени от правилно получени и използвани възприятия — дотогава ние ще установяваме, че успехът на нашите действия доказва

* Гьоте. «Фауст», I част, сцена трета («Кабинетът на Фауст»). Ред.

** В немския текст този афоризъм е даден на английски език: The proof of the pudding is in the eating. Ред.

*** В немския текст думите «ние наричаме това погрешно умозаключение» са изпуснати. Ред.

съответствието на нашите възприятия с предметната природа на възприеманите неща. Доколкото ни е известно досега, в нито един случай не сме били принудени да заключим, че нашите научно проверени сетивни възприятия произвеждат в нашия мозък такива представи за външния свят, които по своята природа се отклоняват от действителността, или че между външния свят и нашите сетивни възприятия за него съществува вродено несъответствие.

Но тук идва неокантианският агностик и казва: Възможно е да сме в състояние да възприемаме правилно свойствата на дадено нещо, но не и да познаем самото нещо чрез някакъв сетивен или мисловен процес. Това «нещо в себе си» е отвъд нашето познание. На това още Хегел твърде отдавна е отговорил: Ако знаете всички свойства на едно нещо, вие знаете и самото нещо; тогава остава само фактът, че това нещо съществува извън нас, и щом като вашите сетива ви уверят в този факт, вие сте познали без остатък това нещо в себе си, прочутото Кантово непознаваемо «Ding an sich». Към това днес можем само да прибавим, че по времето на Кант нашето познание за природните неща е било още толкова откъслечно, че е давало основание зад малкото, което се е знаело за всяко от тях, да се допуска някакво тайнствено «нещо в себе си». Но оттогава насам в резултат на гигантския напредък на науката тези непознаваеми неща са вече познати едно след друго, анализирани и дори нещо повече — *възпроизведени*. А онова, което ние сами можем да *направим*, не можем, разбира се, да наречем непознаваемо. За химията от първата половина на нашия век такива тайнствени неща бяха органичните вещества. Сега ние се учим да ги синтезираме едно след друго от химическите елементи и без помощта на органични процеси. Съвременните химици заявяват: щом е известен химическият състав на което и да било тяло, то може да бъде съставено от неговите елементи. Ние сме наистина още твърде далеч от точното знаене на състава на висшите органични вещества — белтъчните тела; но няма никаква причина да не смятаме, че макар и след векове, ще овладеем това знание и с негова помощ ще правим изкуствен белтък. А стигнем ли дотам — това значи, че същевременно ще сме произвели органичен живот, тъй като животът от най-низшите до най-висшите му форми не е нищо друго

освен нормалния начин на съществуване на белтъчните тела.

Но нашият агностик, след като е направил тези формални уговорки, говори и действа вече като най-закоравял материалист, какъвто е всъщност. Той може би ще каже: Доколкото *ни* е известно, материята и движението, или, както се казва сега, енергията, не може да бъде нито създадена, нито унищожена, но ние нямаме никакво доказателство, че и едното, и другото не са били сътворени в някакво неизвестно за нас време. Но ако се опитате в даден случай да използвате това признание срещу него, той моментално ще ви застави да замълчите. Ако той *in abstracto** допуска възможността за спиритуализъм, то *in concreto*** той не иска и да знае за тази възможност. Той ще ви каже: Доколкото знаем и можем да знаем, няма никакъв творец или управник на Вселената; доколкото ни е известно, материята и енергията са както несътворими, така и неразрушими; за нас мисленето е форма на енергията, функция на мозъка; всичко, което *ние* знаем, се свежда до това, че материалният свят се управлява от неизменни закони, и т. н. и т. н. Следователно, доколкото е човек на *науката*, доколкото *знае* нещо, дотолкова той е материалист; но извън своята наука, в ония области, в които не знае нищо, той превежда своето незнание на гръцки език и го нарича агностицизъм.

Във всеки случай едно е сигурно: дори да бях агностик, аз не бих могъл да нарека скицираното в тази книжка схващане за историята «исторически агностицизъм». Религиозните хора биха ме осмели, а агностиците с негодувание биха ме запитали дали не се подигравам с тях. И аз се надявам, че британската респектабилност*** няма да бъде прекомерно възмутена, ако употребя на английски, както и на толкова много други езици, израза «исторически материализъм» за обозначаване на онова схващане за хода на световната история, което вижда първопричината и решаващата движеща сила на всички важни исторически събития в икономическото развитие на об-

* Абстрактно. *Ред.*

** Конкретно. *Ред.*

*** В немския текст след думата «респектабилност» е прибавено: «която на немски се нарича *флистерство*». *Ред.*

ществото, в промените на начина на производство и размяна, в произтичащото отгук разделяше на обществото на различни класи и в борбите между тези класи.

Може би към мене ще се отнесат още по-снизходително, ако докажа, че историческият материализъм може да бъде полезен дори за британската респектабилност*. Аз вече изтъкнах факта, че преди около четиридесет или петдесет години на всеки образован чужденец, който се заселеше в Англия, правеше неприятно впечатление онова, което трябваше да му изглежда като религиозно лицемерие или глупост на английската респектабилна средна класа. Сега ще изтъкна, че тогавашната респектабилна английска средна класа все пак не е била толкова глупава, както се е струвало на интелигентния чужденец. Религиозните тенденции на тази класа могат да бъдат обяснени.

Когато Европа излиза от Средновековието, нейният революционен елемент е бил възходящата градска средна класа**. Признатото положение, което тя си била извоювала в рамките на средновековния феодален строй, било станало вече много тясно за нейната експанзионна сила. Свободното развитие на средната класа, на *буржоазията* било вече несъвместимо с феодалната система и затова феодалната система трябвало да падне.

Но големият интернационален център на феодалната система била римо-католическата църква. Въпреки всички вътрешни войни тя обединявала цялата феодална Западна Европа в едно голямо политическо цяло, което се намирало в противоречие както със схизматичния гръко-православен, така и с мохамеданския свят. Тя окръжавала феодалния строй с ореола на божествената санкция. Тя изградила своя собствена йерархия по феодален образец и, най-после, тя била най-големият феодален владетел, тъй като притежавала най-малко една трета от цялата католическа поземлена собственост. Преди да се започне

* В немския текст вместо думите «британската респектабилност» е казано: «респектабилността на британския филистер». *Ред.*

** В немския текст от това място до абзаца, който започва с думите «Новата изходна точка била компромис», употребяваните от Енгелс изрази «middle class», «bourgeoisie» са преведени с термина «бюргерство» («Bürgerthum»); по-нататък той превежда тези изрази с термина «буржоазия» («Bourgeoisie»). *Ред.*

успешна борба със светския феодализъм във всяка страна и в отделните му сфери, трябвало да бъде разрушена тази негова централна, свещена организация.

Но паралелно с възхода на средната класа мощно се развивала науката. Отново започнали да се занимават с астрономия, механика, физика, анатомия и физиология. За развитието на индустриалното си производство буржоазията се нуждаела от наука, която да изследва свойствата на физическите тела и формите на проявление на природните сили. Но дотогава науката била само смирена слугиня на църквата, на която не било позволено да престапва поставените ѝ от вярата прегради — накратко, тя била всичко друго, но не и наука. Сега науката въстала срещу църквата; буржоазията имала нужда от науката и взела участие в това въстание.

С това аз засегнах само две от точките, по които възходящата средна класа трябвало да се сблъска със съществуващата църква. Но и това ще бъде достатъчно, за да се докаже, първо, че класата, която е вземала най-голямо участие в борбата против претенциите на католическата църква, е била буржоазията; второ, че тогава всяка борба против феодализма е трябвало да вземе религиозна форма, да се насочи преди всичко против църквата. Но при все че бойният зов изхождал от университетите и от градските търговци, той неизбежно намирал силен отзвук сред масите на селското население, сред селяните, които навсякъде водели ожесточена борба със своите духовни и светски феодални господари, и то борба за самото си съществуване.

Продължителната* борба на европейската буржоазия против феодализма достига връхната си точка в три големи решаващи битки.

Първата е това, което ние в Германия наричаме протестантска Реформация. Отговор на призива на Лутер за бунт против църквата са две политически въстания: най-напред въстанието на низшата аристокрация под водачеството на Франц фон Зикинген (1523), а след това — великата Селска война от 1525 година²³. И двете били смазани главно поради нерешителността на най-заинтересуваната партия — градските бюргери, — нере-

* В немския текст вместо «Продължителната» е казано: «Големата.» *Ред.*

шителност, върху причините на която тук не можем да се спираме. От този момент нататък борбата се изразжда в ежби между отделните владетели и централната власт* и в резултат на това Германия за 200 години била заличена от списъка на политически активните нации в Европа. Във всеки случай лутеранската Реформация установява нова религия — и то тъкмо такава, каквато била нужна на абсолютната монархия. Едва приели лутеранството, селяните от Североизточна Германия били превърнати от свободни хора в крепостни.

Но където не сполучва Лутер, там побеждава Калвин. Неговата догма отговаряла на исканията на най-смелата част от тогавашната буржоазия. Неговото учение за божественото предопределение е религиозен израз на факта, че в света на търговията и конкуренцията успехът или банкрутът не зависят от дейността или ловкостта на отделния човек, а от обстоятелства, които не зависят от него. «Така че всичко зависи не от волята или действието на отделния човек, а от милосърдието» на могъщи, но неизвестни икономически сили. И това е било особено вярно в една епоха на икономически преврат, когато всички стари търговски пътища и търговски центрове се изместват от нови, когато се откриват Америка и Индия и когато дори най-свещеният икономически символ на вярата — стойността на златото и среброто — се разклаща и претърпява крах. При това църковното устройство на Калвин било напълно демократично и републиканско; а когато се републиканизирало царството божие, може ли ли са тогава земните царства да останат верноподани на крале, епископи и феодали? Ако германското лутеранство става послушно оръдие в ръцете на владетелите**, калвинизмът създава република в Холандия и силни републикански партии в Англия и особено в Шотландия.

Второто голямо въстание на буржоазията намерило в калвинизма готова бойна теория. Това въстание става в Англия. Започва го градската буржоазия, а йоменри***

* В немския текст вместо «централната власт» е казано: «императорската централна власт». *Ред.*

** В немския текст вместо «владетелите» е казано: «дребните германски владетели». *Ред.*

*** В немския текст вместо «йоменри» е казано: «средните селяни» (youmenry), *Ред.*

от земеделските окръзи го довеждат до победа. Наистина странно: и в трите големи въстания на буржоазията* селяните са бойната армия. А тъкмо селяните са класата, която след извоюване на победата неизбежно бива разорявана от икономическите последици от тази победа. Сто години след Кромвел английските йоменри почти изчезват. Въз всеки случай само благодарение на намесата на тези йоменри и на *плебейския* елемент от градските борбата била доведена до последния решителен край и Чарлз I се озовал на ешафода, което буржоазията сама никога не би могла да направи**. За да може буржоазията да прибере макар и само ония плодове на победата, които тогава били узрели, революцията е трябвало да бъде доведена значително по-далеч от тази цел — точно както в 1793 г. във Франция и в 1848 г. в Германия. Изглежда, че това наистина е един от законите за развитието на буржоазното общество.

Тази прекомерна революционна дейност била последвана от неизбежната реакция, която от своя страна прехвърлила точката, отвъд която тя самата не е можела вече да се спре***. След редица колебания се установил най-после нов център на тежестта, който послужил като изходна точка за по-нататъшното развитие. Забележителният период от английската история, който респектабилността**** нарича «великия бунт», и последвалите го борби завършват със сравнително незначителното събитие от 1689 г., което либералната историография нарича «славната революция»²⁴.

Новата изходна точка била компромис между възходящата средна класа***** и бившите феодални едри земевладелци. Последните, които и тогава, както и сега, били смятани за аристокрацията, отдавна вече били на

* В немския текст вместо «въстания на буржоазията» е казано: «буржоазни революции». *Ред.*

** В немския текст думите «което буржоазията сама някога не би могла да направи» са изпуснати. *Ред.*

*** В немския текст вместо «прехвърлила точката,¹ отвъд която тя самата не можела вече да се спре» е казано: «далеч надминала целта си». *Ред.*

**** В немския текст думата «респектабилността» е заменена с: «филистерството». *Ред.*

***** В немския текст тук и по-нататък изразът «middle class» се превежда, както и думата «bourgeoisie», с термина «буржоазия». *Ред.*

път да станат онова, което Луи Филип стана много по-късно във Франция — «първите буржоа на нацията». За щастие на Англия старите феодални барони се избиват взаимно във войните между Червената и Бялата роза.²⁶ Техните наследници, в по-голямата си част и дънки от същите стари фамилии, все пак произхождали от тълкова далечни странични линии, че образували съвсем нов слой; техните навици и стремежи били много повече буржоазни, отколкото феодални. Те много добре знаели цената на парите и веднага се заели да повишават своята поземлена рента, като изгонват стотици дребни арендатори и ги заменят с овце. Хенрих VIII масово създавал нови буржоазни лендлордове, като раздавал и продавал на безценица църковните имоти; до същия резултат довеждат непрекъснато продължаващите до края на XVII в. конфискации на големите имения, които след това се раздавали на всевъзможни парвенюта в прекия или преносен смисъл на думата. Затова английската «аристокрация» от времето на Хенрих VII не само не противодействувала на развитието на индустриалното производство, но напротив — старала се да извлече косвена полза от него. Също така част от едрите земевладелци по икономически или политически подбуди всякога била готова да сътрудничи с водачите на финансовата и индустриалната буржоазия. По такъв начин лесно е могъл да бъде осъществен компромисът от 1689 г. Политическите трофеи — доходни и топли местенца* — се предоставяли на знатните земевладелски семейства при условие да пазят достатъчно икономическите интереси на финансовата, индустриалната и търговската средна класа. А тези икономически интереси още тогава били достатъчно могъщи, за да определят в края на краищата общата политика на нацията. По отделни въпроси, разбира се, е имало разпри, но, общо взето, аристократическата олигархия много добре разбирала, че нейният собствен икономически просперитет е неразделно свързан с просперитета на индустриалната и търговската средна класа.

Оттогава нататък буржоазията става скромна, но призната съставна част на господстващите класи в Англия. Заедно с всички тях тя била заинтересувана от по-

* В немския текст вместо «доходни и топли местенца» е казано: «длъжности, синекури и големи заплати». *Ред.*

тискането на огромните трудещи се народни маси. Търговецът или фабрикантът заемал по отношение на своите служещи, своите работници и своята прислуга положението на господар или, както до неотдавна се изразяваха в Англия, на «естествен началник». Той трябвало да изтиска от тях колкото се може повече и колкото се може по-доброкачествен труд; за тази цел той трябвало да ги възпита в съответна покорност. Той самият бил религиозен; неговата религия му давала знамето, под което той побеждавал краля и лордовете. Не след дълго той открил, че тази религия е и средството да обработва съзнанието на своите естествени подчинени и да ги прави послушни на заповедите на господарите, които непостижимият божи промисъл бил поставил над тях. Накратко, английският буржоа става сега съучастник в потискането на «низшите съсловия» — на огромната производителна народна маса, и едно от употребяваните за тази цел средства е влиянието на религията.

Но тук се прибавило и едно друго обстоятелство, което засилва религиозните наклонности на буржоазията: възникването на материализма в Англия. Това ново* учение не само ужасило благочестивата средна класа, но на всичко отгоре се обявило за философия, подходяща само за учени и образовани хора в противоположност на религията, която била достатъчно добра за необразованите маси, включително и буржоазията. Заедно с Хобс това учение се обявява в защита на кралската прерогатива и всемогъщество и призовава абсолютната монархия да укроти това *puer robustus sed malitiosus***, т. е. народа.²⁶ Също и у последователите на Хобс — у Болингбрук, Шефтсбъри и т. н. — новата, деистична форма на материализма си остава аристократическо, езотерично учение и затова то било омразно на средната класа не само поради неговата религиозна ерес, но и поради неговите антибуржоазни политически връзки. Ето защо в противоположност на материализма и деизма на аристокрацията именно протестантските секти, които доставят и знамето, и бойците в борбата против Стюартите, дават и главните бойни сили на прогресивната средна класа, а и до днес образуват гръбнака на «великата либерална партия».

* В немския текст след думата «ново» е добавено «безбожно». *Ред.*

** Здраво, но лошо момче. *Ред.*

Междувременно материализмът преминава от Англия във Франция, където намира втора материалистическа философска школа, разклонение на картезианството²⁷, с която се слива. И във Франция той си останал отначало изключително аристократическо учение. Но неговият революционен характер скоро се проявил. Френските материалисти не ограничили своята критика само в областта на религията; те критикували всяка научна традиция, всяка политическа институция на своето време. За да докажат всеобщата приложимост на своята теория, те избират най-краткия път: смело я прилагат към всички обекти на знанието в гигантския труд, от който получават и името си — в «Енциклопедията». По такъв начин материализмът в една или друга форма — като открит материализъм или като деизъм — става миросглед на цялата образована младеж във Франция. И влиянието му било толкова голямо, че през време на великата революция това учение, рожба на английските роялисти, дава на френските републиканци и терористи теоретичното знаме и текста на «Декларация за правата на човека»²⁸.

Великата френска революция е третото въстание на буржоазията, но първото, което напълно захвърля религиозната мантия и в което борбата се води на открита политическа почва. Но тя е и първото въстание, в което борбата действително довежда до пълното унищожение на едната от борещите се страни — аристокрацията — и до пълната победа на другата — буржоазията. В Англия приемствената връзка между предреволюционните и следреволюционните институции и компромисът между едрите земевладелци и капиталистите намират израз в приемствеността на съдебните прецеденти, както и в почителното запазване на феодалните правни форми. Във Франция, напротив, революцията окончателно скъсва с традициите на миналото, унищожава и последните следи от феодализма и в Code civil²⁹ приспособява към съвременните капиталистически условия старото римско право — този почти съвършен израз на юридическите отношения, възникващи на оная степен на икономическо развитие, която Маркс нарича «стоково производство», така майсторски, че този революционен френски кодекс и днес още служи във всички други страни — без да изключваме и Англия — за образец при реформиране на правото на собственост. Но нека не забравяме едно нещо. Ако

английското право продължава да изразява икономическите отношения в капиталистическото общество на варварски феодален език, който толкова отговаря на изразявания от него предмет, колкото английският правопис на английското произношение — *vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople**, казваше един французин, — все пак същото английско право е единственото, което в продължение на векове е запазило в неизопачен вид и е пренесло в Америка и в колонииите най-добрата част от ония старя германски свободи — лична свобода, местно самоуправление и гаранция срещу всяка чужда намеса освен съдебната, които на континента съвсем изчезнаха през периода на абсолютните монархии и досега още никъде не са напълно извоювани отново.

Но да се върнем при нашия британски буржоа. Френската революция му дава великолепна възможност да съсипе с помощта на континенталните монархии френската морска търговия, да заграби френски колонии и да унищожи и последните претенции на французите за морско съперничество. Това е една от причините, които го тласкат на борба против революцията. Втората е, че методите на тази революция съвсем не му бяха по вкуса — и то не само нейният «проклет» терор, но и самият ѝ опит да доведе докрай господството на буржоазията. Какво би правил британският буржоа без своята аристокрация, която го учела на маниери — маниери, достойни за учителя, — изобретявала му моди и му доставяла офицери за армията — тази пазителка на реда в страната, и за флотата — завоевателката на нови колониялни владения и нови пазари? Наистина сред буржоазията е имало и едно прогресивно малцинство — хора, които не получили особени изгоди от компромиса. Това малцинство, състоящо се главно от по-малко състоятелните слоеве на средната класа, се отнасяло със симпатии към революцията³⁰, но в парламента било безсилно.

Следователно колкото повече материализмът става верую на Френската революция, толкова по-здраво се държал богобоязливият английски буржоа за своята религия. Не показва ли периодът на терора в Париж какво става, когато народът загуби религията си? Колкото повече се разпространява материализмът от Франция в съ-

* Пише се Лондон, а се произнася Константинопол. *Ред.*

седните страни и получава подкрепление от сродни теоретични течения, особено от германската философия; колкото повече материализмът и изобщо свободомислието фактически стават на континента необходим белег на образования човек — толкова по-упорито английската средна класа се държала за своите разнообразни религиозни вярвания. Колкото и много да се различавали помежду си, те всички били ярко изразени религиозни, християнски вярвания.

Докато във Франция революцията осигурява политическия триумф на буржоазията, в Англия Уат, Аркрайт, Картрайт и други дават първия тласък на една индустриална революция, която напълно премества центъра на тежестта на икономическите сили. Богатството на буржоазията започва да нараства сега несравнено по-бързо, отколкото богатството на поземлената аристокрация. В самата буржоазия финансовата аристокрация, банкерите и т. н. все повече се изтискват на заден план от фабрикантите. Компромисът от 1689 г., дори след постепенно извършените в полза на буржоазията изменения, вече не отговарял на съотношението на силите на участниците в него. Характерът на тези участници също се изменил, буржоазията от 1830 г. твърде много се различава от буржоазията на предишния век. Политическата власт — която все още остава в ръцете на аристокрацията и се ползва от последната против претенциите на новата индустриална буржоазия — става несъвместима с новите икономически интереси. Налагало се да се възобнови борбата против аристокрацията и тази борба можела да завърши само с победата на новата икономическа сила. Под влияние на френската революция от 1830 г. най-напред беше прокарана въпреки съпротивата парламентарната реформа³¹. Това даде на буржоазията признато и могъщо положение в парламента. След туй последва отменяването на житните закони, което веднъж завинаги установи надмощието на буржоазията, особено на нейната най-дейна част, фабрикантите, над поземлената аристокрация. Това беше най-голямата победа на буржоазията, но и последната, която тя спечели изключително в свой интерес. Всички свои по-късни триумфи тя вече трябваше да дели с една нова социална сила, отначало нейна съюзница, но след това нейна съперница.

Индустриалната революция създаде класата на едри-

те капиталисти фабриканти, но същевременно и много по-многобройната класа на фабричните работници. Тази класа толкова повече непрекъснато нарастваше по численост, колкото повече отрасли на производството обхващаше индустриалната революция. А с нейната численост нарастваше и нейната сила и тази сила се проявява вече в 1824 г., когато принуждава упорствувания парламент да отмени законите, с които се забраняваха работническите съюзи³². През време на агитацията за реформа работниците образуват радикалното крило на партията на реформата. Когато със закона от 1832 г. ги лишиха от избирателно право, те изложиха своите искания в Народната харта и в противовес на силната буржоазна Лига против житните закони³³ се организираха в независима партия на чартистите, *първата работническа партия* на нашето време.

След това избухнаха континенталните революции от февруари и март 1848 г., в които работниците изиграха такава забележителна роля и в които те, поне в Париж, издигнаха искания, решително неприемливи от гледище на капиталистическото общество. А след това настъпи всеобща реакция. Най-напред поражението на чартистите на 10 април 1848 г., след това смазването на парижкото въстание на работниците през юни същата година, по-нататък несполуките през 1849 г. в Италия, Унгария, Южна Германия и най-последно победата на Луи Бонапарт над Париж на 2 декември 1851 г. Така поне за известно време беше пропъдено страшилището — работническите искания, — но на каква цена! Така че ако британският буржоа и по-рано беше убеден в необходимостта да държи простия народ във властта на религиозните представи — колко по-силно трябва да е чувствувал той тази необходимост след всичко преживяно! И без да обръща ни най-малко внимание на присмеха на своите континентални събратя, той продължаваше да изразходва от година на година хиляди и десетки хиляди за проповядването на евангелието сред низшите съсловия. Недоволен от собствения си религиозен механизъм, той се обърна към «брата Джонатан», тогавашния най-голям организатор на религиозните спекулации, и внесе от Америка ревивализма, Муди, Сенки и тем подобни³⁴, най-последно дори опасната помощ на «Армията на спасението», която възражда пропагандните средства на ранното християнство, обръща се към бедните като към богоизбрани, бори

се против капитализма по свой религиозен начин и така развива един елемент на раннохристиянската класова борба, който един ден може да създаде много тревоги на състоятелните хора, които плащат сега за това в брой.

Изглежда закон на историческото развитие е, че в нито една европейска страна буржоазията не може — поне за по-продължително време — да овладее политическата власт също така абсолютно, както я е владеела феодалната аристокрация през средните векове. Дори във Франция, където феодализмът беше напълно изкоренен, буржоазията като цяло е владяла напълно държавната власт само за кратки периоди. При Луи Филип, от 1830 г. до 1848 г., господствуваше само малка част от буржоазията; далеч по-голямата част беше лишена от избирателни права поради високия ценз. През време на Втората република, 1848—1851 г., господствуваше цялата буржоазия, но само три години, нейната неспособност разчисти пътя на Втората империя. Едва сега, при Третата република, буржоазията като цяло се задържа на власт двадесет години, но вече проявява отрадни признаци на упадък. Продължително господство на буржоазията досега е било възможно само в страни като Америка, където никога не е имало феодализъм и обществото от самото начало се е създавало върху буржоазна основа. Но дори във Франция и Америка вече силно тропат на вратата наследниците на буржоазията — работниците.

В Англия буржоазията никога не е притежавала изцяло властта. Дори нейната победа в 1832 г. остави почти изключително в ръцете на аристокрацията всички ръководни правителствени постове. Покорността, с която богатата средна класа се помиряваше с това, оставаше необяснима за мен, докато чух един ден как либералният едър фабрикант г-н У. Е. Форстър призова в една реч бредфордските младежи в името на собственото им преуспяване да учат френски език и разказа колко глупаво изглеждал, когато, станал министър, изведнъж се озовал в общество, където френският език бил поне също така необходим, както английският! И наистина тогавашните представители на английската средна класа бяха обикновено съвсем необразовани парвенюта, които щат не щат трябваше да предоставят на аристокрацията всички ония високи правителствени постове, за които се искаха по-други качества от островната ограниченост и островната

надменност, подправени с търговско лукавство.* И сега още безкрайните дебати в печата «относно» буржоазното възпитание «middleclass education» показват, че английската средна класа все още се смята за неподготвена за по-добро възпитание, а търси нещо по-скромно. Затова дори и след отменяването на житните закони изглеждаше напълно естествено, че хората, които извоюваха победата — кобденовци, брайтовци, форстъровци и т. н., — бяха отстранени от всякакво участие в официалното управление на страната, докато двадесет години по-късно един нов закон за реформа³⁵ им отвори най-после вратата на правителството. До ден-днешен английската буржоазия е така дълбоко проникната от чувството за своето пониско обществено положение, че за своя собствена сметка и на народа издържа една парадна каста от лентяи, която трябва достойно да представлява нацията при всички тържествени случаи; при това буржоата считат за най-висока чест, когато някой от тях бъде сметнат за достоен да бъде допуснат в тази избрана и привилегирована корпорация, изфабрикувана в края на краищата от самата буржоазия.

* Дори в търговските работи национално-шовинистическата надменност е много лош съветник. До неотдавна обикновеният английски фабрикант смяташе за унизително за един англичанин да говори на друг език освен на своя собствен и донякъде се гордеше с това, че «нешастни» чужденци се заселват в Англия и го избавят от труда да пласира своите продукти в чужбина. Той дори не забелязваше, че тези чужденци, най-вече немци, по този начин взеха в ръцете си голяма част от английската външна търговия — вноса не по-малко, отколкото износа — и че пряката външна търговия на англичаните постепенно се ограничаваше с колонните, Китай, Съединените щати и Южна Америка. Още по-малко забелязваше той, че тези немци търгуваха с други немци в чужбина, които с течение на времето образуваха цяла мрежа от търговски колонии по целия свят. Но когато преди около четиридесет години Германия започна да произвежда стоки за износ, тази мрежа от немски търговски колонии ѝ послужи прекрасно за нейното превръщане в толкова късо време от страна, която изнася жито, в първостепенна индустриална страна. Едва тогава, преди десетина години, английският фабрикант беше обзет от безпокойство и почна да запятва своите пълномощни министри и консули как се е случило така, че той вече не може да задържи своите клиенти. Единодушният отговор беше: 1) вие не изучавате езика на вашия клиент, а искате от него той да говори на вашия, и 2) вие дори не се опитвате да задоволите нуждите, навичките и вкусовете на своя клиент, а искате от него да възприеме вашите, английските.

Тъй че индустриалната и търговската средна класа още не беше успяла да отстрани окончателно поземлената аристокрация от политическата власт, когато на сцената се появи новият конкурент — работническата класа. Реакцията, настъпила след чартисткото движение и след континенталните революции, както и невиданият разцвет на английската индустрия от 1848 до 1866 г. (този разцвет се приписва обикновено само на свободната търговия, но той се дължи много повече на колосалното развитие на железниците, на океанските параходи и изобщо на съобщителните средства) отново поставиха работниците в зависимост от либералната партия, в която те, както и преди чартисткото движение, образуваха радикалното крило. Постепенно обаче исканията на работниците за избирателни права станаха непреодолими. Докато вигите — водачите на либералите — все още се плашеха, Дизраели доказа своето превъзходство; той използва благоприятния за торите момент, като въведе в градските избирателни окръзи избирателно право на обитателите на къщи и свързва това с изменение на избирателните окръзи. Скоро след това беше въведено тайното гласуване; по-късно, в 1884 г., избирателното право на обитателите на къщи беше разпространено върху графствата и се извърши ново разпределение на избирателните окръзи, което донякъде ги изравни.³⁶ В резултат на всички тези мерки силата на работническата класа в изборите толкова порасна, че сега в поне 150—200 избирателни окръга мнозинството от избирателите са работници. Но няма по-добра школа за преклонение пред традицията от парламентарната система! Ако средната класа гледа с благоговение и страхопочитание на това, което лорд Джон Менърс на шега наричаше «нашата стара аристокрация», работническата маса също с уважение и почитание гледаше тогава на така наречената по онова време «по-добра класа», средната класа. И наистина преди около петнадесет години британският работник беше образцовият работник, чието почтително отношение към положението на неговия работодател и чието самоограничаване и смирение в случаите, когато искаше права за себе си, слагаха балсам на раните, които нанасяха на нашите германски икономисти от школата на *катедърсоциалистите*³⁷ непоправимите комунистически и революционни стремежи на техните съотечественици — германските работници.

Но английската средна класа се състоеше от добри търговци и беше по-далновидна от германските професори. Само под натиска на обстоятелствата тя отстъпи част от своята власт на работниците. През време на чартисткото движение тя се научи да разбира на какво е способен народът, това *puer robustus sed malitiosus*. Оттогава тя беше принудена да превърне по-голямата част от исканията на Народната харта в закон на Съединеното кралство. Сега повече от когато и да било народът трябваше да бъде държан в юзда с морални средства. А първото и най-важно морално средство за въздействие върху масите си оставаше религията. Оттук и попското надмощие в училищните настоятелства, оттук и нарастващото самооблагане на буржоазията за поддържане на всевъзможните видове ревивализъм* — от ритуализма³⁸ до «Армията на спасението».

И сега настъпи триумфът на британската респектабилност** над свободомислието и религиозната индиферентност на континенталния буржоа. Френските и германските работници бяха станали бунтовни. Те бяха напълно заразени от социализма и при това по много важни съображения съвсем не бяха така ревностни в спазването на законността при избора на средствата за завоюване на властта. *Puer robustus* там наистина ставаше от ден на ден по-*malitiosus*. За френската и немската буржоазия оставаше само едно последно средство: да захвърли тихомълком своето свободомислие, също като младежа, който, чувствувайки че все повече и повече го надвива морската болест, незабелязано захвърля запалената пура, с която се е перчил на борда на парахода. Един след друг богохулниците започнаха да приемат външно благочестив вид, да говорят почтително за църквата, за нейните учения и обреди и дори сами да ги спазват, доколкото това беше неизбежно. Френските буржоа ядяха *maigre**** в петък, а германските буржоа търпеливо слушаха в неделя на своите църковни столове безкрайните протестантски проповеди. Със своя материализъм те си бяха навлекли

* В немския текст вместо «за поддържане на всевъзможните видове ревивализъм» е казано: «за използване на всевъзможните видове благочестива демагогия». *Ред.*

** В немския текст вместо «британската респектабилност» е казано: «британското респектабилно филистерство». *Ред.*

*** Постно. *Ред.*

беля. «Die Religion muss dem Volk erhalten werden» — «Религията трябва да бъде запазена за народа» — това беше последното и единствено средство за спасяване на обществото от пълна гибел. За тяхно нещастие те откриха това едва след като бяха направили от своя страна всичко възможно да разрушат религията завинаги. И тогава настъпи моментът, когато дойде редът на британския буржоа да им се присмее и да им извика: «Глупаци, аз можех да ви кажа това още преди двеста години!»

Но аз се опасявам, че нито религиозното тъпоумие на британския буржоа, нито настъпилият *post festum** прелом у континенталния буржоа ще могат да задържат надигашката се пролетарска вълна. Традицията е могъща възпираща сила, тя е *vis inertiae*** на историята: но тя е само пасивна и затова неизбежно ще бъде надделяна. Затова религията също няма да може да служи дълго за опора на капиталистическото общество. Ако нашите юридически, философски и религиозни представи са по-близки или по-далечни издънки на господстващите в дадено общество икономически отношения, тези представи няма да могат да се задържат дълго време, след като икономическите отношения са се променили из основи. Ние трябва или да повярваме в някакво свръхестествено откровение, или да признаем, че никакви религиозни проповеди не са в състояние да спасят едно загиващо общество.

И наистина в Англия работниците също отново започнаха да се раздвижват. Несъмнено те са сковани от различни традиции. Преди всичко от буржоазни традиции, като например широко разпространения предразсъдък, че били възможни само две партии — консервативна и либерална, и че работническата класа трябвало да извоюва освобождението си с помощта на великата либерална партия. После, от работнически традиции, наследени от времето на първите плахи опити за самостоятелни акции на работническата класа, като например изключването от голям брой стари трейдънниони на всички ония работници, които не са преминали редовно чиракуване — а това значи, че всеки такъв професионален съюз сам си създава своите собствени стачкоизменници. Но въпреки

* Буквално: след празника, т. е. със закъснение. *Ред.*

** Силата на инерцията. *Ред.*

всичко английската работническа класа се движи напред, както сам господин професор Брентано³⁹ бе принуден с прискърбне да докладва на своите събратя — катедърсоциалисти. Тя се движи, както всичко в Англия, с бавни, отмерени крачки, ту колебаейки се, ту правейки пипнешком плахи, понякога безплодни опити; тя се движи на места с прекомерно недоверие към *думата* «социализъм», като постепенно възприема неговата *същност*. Тя се движи и нейното движение обхваща един работнически слой след друг. Сега тя пробуди от сън необучените работници от лондонския Ист Енд и ние видяхме какъв великолепен тласък ѝ дадоха от своя страна тези нови сили. И ако ходът на движението не е в крак с нетърпеливите искания на едни или други, нека те не забравят, че именно работническата класа запази живи най-добрите страни на английския национален характер и че в Англия всяка крачка напред, веднъж спечелена, поначало никога няма да бъде загубена. Ако синовете на старите чартисти по споменатите по-горе причини не бяха напълно такива, каквито можеше да се очаква, по всичко изглежда, че внуците ще бъдат достойни за своите деди.

Но победата на европейската работническа класа зависи не само от Англия. Тя може да бъде осигурена само с общите усилия поне на Англия, Франция и Германия. В последните две страни работническото движение значително е изпреварило английското. В Германия дори вече може да се определи времето на неговото възтържествоване. Успехите, които то постигна там през последните двадесет и пет години, нямат равни на себе си. То напредва с непрекъснато нарастваща бързина. Ако германската средна класа доказва жалката си липса на политически способности, дисциплина, смелост и енергия, германската работническа класа напълно показва, че притежава всички тези качества в достатъчна степен. Преди около четиристотин години Германия беше изходната точка на първото голямо въстание на европейската средна класа; ако се съди по сегашното положение на нещата, няма е невъзможно Германия да стане и арена на първата велика победа на европейския пролетариат?

20 април 1892 г.

Ф. Енгелс

Развитието на социализма от утопия в наука

I

По съдържанието си съвременният социализъм е преди всичко резултат от наблюдението, от една страна, на господстващите в сегашното общество класови антагонизми между имотни и безимотни, капиталисти и наемни работници, а от друга страна — на господстващата в производството анархия. Но по своята теоретична форма той отначало се появява като по-нататъшно и сякаш по-последователно развитие на принципите, провъзгласени от великите френски просветители от XVIII в. Като всяка нова теория социализмът трябваше да се отпрати преди всичко от натрупания преди него идеен материал, колкото и неговите корени да се намираха в материалните икономически факти.

Великите мъже, които във Франция просвещаваха умовете за приближаващата революция, сами се проявяваха крайно революционно. Те не признаваха никакви и каквито и да било външни авторитети. Религия, възглед за природата, общество, държавен строй — всичко се критикуваше най-безпощадно; всичко трябваше да застане пред съда на разума и или да оправдае своето съществуване, или да се откаже от него. Мислещият разсъдък стана единствено мерило за всичко. Това бе времето, когато, както казва Хегел, светът беше поставен на главата* отначало в смисъл, че човешката глава и откритите

* Ето какво казва Хегел за френската революция: «Мисълта, понятието за правото се наложила *отведнъж* и старите опори на безправнето не могли да ѝ окажат никаква съпротива. Мисълта за правото била залегнала в основата на една конституция и сега всичко трябвало да се базира на тази основа. Откакто на небесния свод свети Слънцето и около него се въртят планетите, никога не е виждано човек да стои на главата си, т. е. на мисълта, и според нея да изгражда действителността. Пръв Анаксагор е казал, че

с помощта на нейното мислене тези предявяват претенцията да бъдат признати за основа на всички човешки действия и обществени отношения, а след това и в по-широк смисъл, че противоречащата на тези принципи действителност е фактически обърната наопаки от горе до долу. Всички по-раншни обществени и държавни форми, всички традиционни представи бяха обявени за неразумни и отхвърлени като ненужни вехторни; дотогава светът се бил ръководил само от предразсъдъци и цялото минало заслужавало само съжаление и презрение. Едва сега било изгряло слънцето и настъпило царството на разума и отсега нататък суеверието, несправедливостта, привилегиите и потисничеството трябвало да отстъпят място на вечната истина, на вечната справедливост, на произтичащото от самите природни закони равенство и на неотчуждаемите права на човека.

Сега ние знаем, че това царство на разума не беше нищо друго освен идеализираното царство на буржоазията; че вечната справедливост се осъществяваше в буржоазното правосъдие; че равенството се свеждаше до буржоазното равенство пред закона; че за едно от най-съществените права на човека беше обявена. . . буржоазната собственост и че държавата на разума, общественият договор на Русо⁴¹ се осъществи и можеше да бъде осъществена само като буржоазна, демократическа република. Великите мислители от XVIII в., както и всички техни предшественици не можеха да излязат извън рамките, поставени им от тяхната собствена епоха.

Но наред с противоположността между феодалната аристокрация и буржоазията, появила се като представителка на цялото останало общество, съществуваше и общият антагонизъм между експлоататори и експлоатирани, между богати лентяи и трудещи се бедняци. Именно

Nûs, т. е. разумът, управлява света; но едва сега човек за пръв път стигнал до схващането, че мисълта трябва да управлява духовната действителност. Така че това е било *величествен изгрев на Слънцето*. Всички мислещи същества радостно приветствували настъпването на новата епоха. *Възвишен възторг е владеел през онези времена и целият свят се проникнал от ентузиазма на духа, като че ли едва тогава е станало примирение на божественото начало със света»* (Хегел, «Философия на историята», 1840, с. 535.)⁴⁰. Не е ли крайно време против такова опасно, унищожавашо обществените устои учение на покойния професор Хегел да се приложи законът против социалистите?

това обстоятелство даде възможност на представителите на буржоазията да се препоръчват като представители не на една отделна класа, а на цялото страдащо човечество. Нещо повече. Още с появата си буржоазията беше обременена със своята собствена противоположност: капиталистите не могат да съществуват без наемни работници и съответно на това, как средновековният цехов майстор се е развивал в съвременен буржоа, цеховият калфа и извънцеховият надничар са се развивали в пролетарии. И макар че, общо взето, буржоазията е имала известно право да претендира, че в борбата против аристокрацията тя същевременно представлява и интересите на различните трудещи се класи от онова време, все пак при всяко голямо буржоазно движение настъпваха самостоятелни раздвижвания на оная класа, която беше повече или по-малко развита предшественица на съвременния пролетариат. Такова беше движението на анабаптистите и на Томас Мюнцер по време на Реформацията и на Селската война в Германия, на левелерите⁴² през време на голямата английска революция, на Бабьоф — през време на Великата френска революция. Тези революционни въоръжени въстания на една още неузряла класа се придружаваха от съответни теоретични прояви; през XVI и XVII в. утопичните описания на идеален обществен строй⁴³, а през XVIII в. вече направо комунистическите теории (Морели и Мабли). Искането за равенство не се ограничаваше вече само в областта на политическите права, а се разпростираше и върху общественото положение на всяка отделна личност; трябваше да бъдат премахнати не само класовите привилегии, но и самите класови различия. Първата форма на проява на новото учение беше един аскетичен, спартански комунизъм, забраняващ всякакво наслаждение от живота. След това се появяват тримата велики утописти: Сен Симон, у когото наред с пролетарската насока запазва още известно значение и буржоазната насока, Фурие и Оуен, който в страната на най-развитото капиталистическо производство и под впечатлението на породените от това производство противоположности разработва свои предложения за премахване на класовите различия в система, непосредствено свързана с френския материализъм.

Общо и за тримата е това, че те не действуват като представители на интересите на исторически създалия се

през това време пролетариат. Както просветителите, и те не искат да освободят на първо време една определена класа, а наведнъж цялото човечество. Както просветителите, и те искат да установят царството на разума и на вечната справедливост; но тяхното царство се различава от царството на просветителите както небето от земята. Изграденият според принципите на тези просветители буржоазен свят е също неразумен и несправедлив и затова също така трябва да бъде изхвърлен на бунището, както феодализмът и всички по-раншни обществени строеве. Истинският разум и истинската справедливост досега не са господствували в света само защото не са били правилно разбирани. Просто е липсвал гениалният човек, който сега се е явил и е опознал истината. Че той се е появил тъкмо сега, че истината е открита тъкмо сега — това не е необходим резултат от общия ход на историческото развитие, не е неизбежно събитие, а просто щастлива случайност. Този гениален човек е можел да се роди и преди петстотин години и с това би спестил на човечеството 500 години заблуждения, борби и страдания.

Ние видяхме как френските философи от XVIII в., които подготвиха революцията, апелираха към разума като единствен съдия над всичко съществуващо. Те искаха създаването на разумна държава, на разумно общество, те искаха безмилостното премахване на всичко, което противоречи на вечния разум. Видяхме също, че този вечен разум не беше в действителност нищо друго освен идеализирания разсъдък на тъкмо тогава развиващия се в буржоа среден гражданин. Но когато френската революция осъществи това общество на разума и тази държава на разума, новите институции, колкото и да бяха рационални в сравнение с предишния строй, съвсем не се оказаха абсолютно разумни. Държавата на разума претърпя пълен крах. Общественият договор на Русо намери своето осъществяване по времето на терора, от който изгубилата вяра в политическите си способности буржоазия потърси спасение отначало в корупцията на Директорията⁴⁴, а в края на краищата — под крилото на Наполеоновия деспотизъм. Обещаваният вечен мир се превърна в безкраен низ от завоевателни войни. Не провървя повече и на обществото на разума. Противоположността между богати и бедни, вместо да се разреши във всеобщото благоденствие, се изостри още повече поради пре-

махването на цеховите и други привилегии, които служеха като мост над тази противоположност, и на смекчаващите я донякъде църковни благотворителни учреждения. Осъществяването сега «свобода на собствеността» от феодалистните окови се оказва за дребния буржоа и за дребния селянин свобода да продават тази дребна собственост, смазана от могъщата конкуренция на едрия капитал и на едрото земевладение, тъкмо на тези магнати; по такъв начин тази «свобода» се превърна за дребния буржоа и за дребния селянин в свобода *от* собствеността. Бързото развитие на индустрията върху капиталистическа основа направи бедността и мизерията на трудещите се маси необходимо условие за съществуването на обществото. Плащането в брой, по израза на Карлайл, все повече ставаше единственото свързващо звено на това общество. Броят на престъпленията нарастваше от година на година. Докато феодалистните пороци, преди безсрамно излагани на показ посред бял ден, впрочем неуннищожени и досега, все пак бяха временно изтикани на заден план — сега вместо тях още по-буйно разцъфтяват буржоазните пороци, на които дотогава се отдаваха само скришно. Търговията все повече се превръщаше в мошеничество. «Братството», прокламирано в революционния девиз⁴⁵, се осъществява в интригите и завистта, пораждани от конкурентната борба. Насилственото потисничество се замества с корупцията, а вместо меча най-главен лост на обществената власт стават парите. Правото на първата нощ преминава от феодалистния господар у буржоата-фабрикант. Проституцията се разраства в нечувани дотогава размери. Самият брак си остава, както и по-рано, призната от закона форма на проституцията, кейно официално прикритие, допълваща се при това с многобройни нарушения на съпружеската вяроност. С една дума, в сравнение с блестящите обещания на просветителите установените в резултат от «победата на разума» обществени и политически институции се оказали зла, предизвикваща горчиво разочарование карикатура. Липсвали още само хората, които да констатират това разочарование, и тези хора се появяват в началото на новия век. През 1802 г. излизат «Женевски писма» на Сен Симон; през 1808 г. излиза първото съчинение на Фурие, макар че основата на неговата теория е положена още през 1799 г., на 1 януари 1800 г. Робърт Оуен поема управлението на Ню Ланарк⁴⁶.

Но по това време капиталистическият начин на производство, а заедно с него и антагонизмът между буржоазия и пролетариат са били още много неразвити. Едрата индустрия, току-що възникнала в Англия, във Франция е още непозната. А само едрата индустрия развива, от една страна, конфликтите, които правят наложителна необходимост преврата в начина на производството, премахването на неговия капиталистически характер — конфликти не само между породените от тази едра индустрия класи, но и между създадените от нея производителни сили и формите на размяна; от друга страна, тъкмо в това гигантско развитие на производителните сили тя дава и средствата за разрешаването на тези конфликти. Така че ако към 1800 г. възникващите от новия обществен строй конфликти едва са се зараждали, още по-малко са били развити тогава средствата за тяхното разрешаване. Макар че през периода на терора безимотните парижки маси за момент завладяват властта и успяват по този начин да доведат до победа буржоазната революция *против* самата буржоазия, с това те само доказват, че при тогавашните условия продължителното господство на тези маси е било невъзможно. Пролетариатът, който току-що се отделял от тези безимотни маси като зародиш на една нова класа и още съвсем не бил способен за самостоятелно политическо действие, изглеждал само потиснато, страдащо съсловие, помощ на което — като неспособно да си помогне само — можело да се окаже само отвън, отгоре.

Тази историческа ситуация определя възгледите и на основоположниците на социализма. На незрялото състояние на капиталистическото производство, на незрелите класови отношения отговаряли и незрели теории. Решението на обществените задачи, което беше още скрито в неразвитите икономически отношения, трябвало да изхожда от главата. Общественият строй предлагал само недостатъци; тяхното премахване е било задача на мислещия разум. Трябвало да се измисли нова, по-съвършена система на обществения строй и да бъде наложена на съществуващото общество отвън, чрез пропаганда, а по възможност и с примери от образцови опити. Тези нови социални системи предварително бяха осъдени да си останат утопии; и колкото по-нататък се разработват те в подробностите им, толкова повече неизбежно са затъвали в областта на чистата фантазия.

Установили веднъж това, ние вече нито за момент няма да се спираме на тази страна на въпроса, която сега изцяло принадлежи на миналото. Можем да предоставим на литературните бакали самодоволно да се ровят из тези сега вече само забавни фантазии и да изтъкват превъзходството на собствения си трезвен начин на мислене в сравнение с подобно «безумие». Ние много повече се радваме на зародиша на гениалните идеи и на гениалните мисли, които навсякъде си пробиват път през фантастичната обвивка и за които тези филистери са слепи.

Сен Симон е син на Великата френска революция, при избухването на която той още не бил навършил тридесет години. Революцията беше победа на третото съсловие, т. е. на голямата маса на нацията, маса, *заета* в производството и в търговията, над привилегированите дотогава *безделнически* съсловия — аристокрацията и духовенството. Но скоро става ясно, че победата на третото съсловие е победа само на малка част от това съсловие, че е завладяване на политическата власт от страна на социално привилегирования слой на третото съсловие — имотната буржоазия. При това тази буржоазия се беше развивала бързо още в хода на самата революция както чрез спекулацията с конфискуваната, а след това *продадена* поземлена собственост на аристокрацията и на църквата, така и чрез измамването на нацията от военните доставчици. Именно господството на тези спекуланти през време на Директорията доведе Франция и революцията на ръба на гибелта и с това даде повода на Наполеон да извърши своя държавен преврат. Така противоположността между третото съсловие и привилегированите съсловия приема в главата на Сен Симон формата на противоположност между «работници» и «безделници». Безделниците са не само предишните привилегировани хора, но и всички, които живеели от рента, без да участвуват в производството и търговията. А «работници» са не само наемните работници, но и фабрикантите, търговците и bankerите. Че безделниците са изгубили способността си за духовно ръководство и политическо господство — не подлежало вече на никакво съмнение и било окончателно потвърдено от революцията. Че безимотните не притежавали тази способност — това според Сен Симон било доказано от опита през време на терора. Но кой тогава трябвало да ръководи и да господствува? Според Сен Си-

мон — науката и индустрията, съединени с нова религиозна връзка, призвана да възстанови разрушеното от времето на Реформацията единство на религиозните възгледи — едно неизбежно мистично и строго йерархично «ново християнство». Но науката — това са учените, а индустрията — на първо място активните буржоа, фабрикантите, търговците, bankerите. Наистина тези буржоа трябвало да се превърнат в нещо като обществени чиновници, доверени лица на цялото общество, но все пак да запазят по отношение на работниците командващо и икономически привилегировано положение. Особено пък bankerите трябвало да регулират цялото обществено производство чрез регулиране на кредита. — Този възглед напълно отговаряше на една епоха, когато във Франция едната индустрия, а заедно с нея и противоположността между буржоазия и пролетариат едва започнали да възникват. Но това, което Сен Симон особено подчертава, е следното: навсякъде и всякога него го интересува преди всичко съдбата «на най-многобройната и най-бедната класа» (*la classe la plus nombreuse et la plus pauvre*).

Още в своите «Женевски писма» Сен Симон изказва тезата, че

«всячки хора трябва да работят».

В същото съчинение той вече отбелязва, че господството на терора във Франция било господство на безимотните маси.

«Вижте», виква им той, «какво стана във Франция по времето, когато там господстваха вашите другари: те докараха глад!»⁴⁷

Но да се схване Френската революция като класова борба, и то не само между аристокрацията и буржоазията, но и между аристокрацията, буржоазията и *безимотните* — това през 1802 г. било във висша степен гениално откритие. През 1816 г. Сен Симон обявява, че политиката е наука за производството, и предсказва пълното поглъщане на политиката от икономиката.⁴⁸ Макар тук едва в зародиш да се проявява разбирането, че икономическото положение е базата на политическите институции, все пак още тук вече ясно е изказана мисълта, че политическото управление на хората трябва да се превърне в разпореж-

дане с нещата и в ръководене на производствените процеси, т. е. мисълта за «премахване на държавата», за което напоследък се вдига толкова много шум. Със същото превъзходство над своите съвременници Сен Симон оповестява през 1814 г., непосредствено след влизането на съюзниците в Париж, а след това и през 1815 г., през време на Стодневната война, че съюзът на Франция с Англия и на второ място — съюзът на тези две страни с Германия, е единствената гаранция за успешното развитие и процъфтяването на Европа⁴⁹. Да се проповядва на французите от 1815 г. съюз с победителите при Ватерлоо⁵⁰ — за това наистина са били нужни както много смелост, така и историческа далновидност.

Ако у Сен Симон откриваме гениална широта на погледа, благодарение на която в неговите възгледи се съдържат в зародиш почти всички не строго икономически мисли на по-късните социалисти, у Фурие намираме чисто френски остроумна, но затова пък не по-малко задълбочена критика на съществуващия обществен строй. Фурие се хваща за думите на буржоазията, на нейните вдъхновени пророци от преди революцията и на нейните подкупени ласкатели след революцията. Той безпощадно разкрива цялата материална и морална нищета на буржоазния свят и го съпоставя със сияйните обещания на предишните просветители за установяване на общество, в което щял да господствува само разумът, за цивилизация, която ще донесе щастие за всички, с техните декларации за способността на човека за безгранично усъвършенстване; разобличава натруфените фрази на съвременните му буржоазни идеолози, показва каква жалка действителност отговаря на техните гръмки фрази и сипе сарказми по повод пълното фиаско на това фразьорство. Фурие е не само критик — винаги жизнерадостен по природа, той става сатирик, и то един от най-великите сатирици от всички времена. Той описва майсторски и забавно процъфтяващите след залеза на революцията спекулативни мошеничества и дребнотъргашеския дух в цялата тогавашна френска търговска дейност. С още по-голямо майсторство той критикува буржоазната форма на отношения между половете и положението на жената в буржоазното общество. Той пръв изказва мисълта, че в дадено общество степента на освобождението на жената е естествено мерило за общото освобождение.⁵¹ Но величието на

Фурие се проявява най-ярко в неговите възгледи за историята на обществото. Той разделя целия ѝ досегашен ход на четири стадия на развитие: дивачество, патриархат, варварство и цивилизация, като последната съвпада у него с така нареченото сега буржоазно общество, следователно с развиващия се от XVI в. насам обществен строй, и посочва, че

«на всеки порок, който варварството е практикувало по прост начин, цивилизованият строй придава сложна, двусмислена, двулична, лицемерна форма на съществуване»,

че цивилизацията се движи в «омагьосан кръг», в противоречия, които тя постоянно наново поражда и които не може да преодолее, така че тя винаги постига тъкмо обратното на онова, което искрено или престорено иска да постигне.⁵² Така например

«при цивилизацията бедността се поражда от самото изобилие».⁵³

Както виждаме, Фурие също така майсторски владее диалектиката, както и неговият съвременник Хегел. Той също така диалектически изтъква в разрез с приказките за безграничната способност на човека за усъвършенствуване, че всяка историческа фаза има не само своя възходяща, но и низходяща линия на развитие⁵⁴, и прилага по-нататък този възглед към бъдещето на цялото човечество. Както Кант внася в природознанието идеята за бъдещата гибел на земята, така и Фурие внася в разглеждането на историята мисълта за бъдещата гибел на човечеството.

Докато във Франция ураганът на революцията се развихря над цялата страна, в Англия се извършва не толкова шумен, но не по-малко грандиозен преврат. Парата и новите инструментални машини превръщат манифактурата в съвременна едра индустрия и с това революционизират цялата основа на буржоазното общество. Великият ход на развитието от времето на манифактурата се превръща в истински период на бурните устремии в производството. Все по-бързо се извършва разделянето на обществото на едри капиталисти и безимотни пролетарии, а между тях вместо предишното стабилно средно съсловие сега вече

води неустойчиво съществуване една непостоянна маса от занаятчии и дребни търговци, най-люшкащата се част на населението. Новият начин на производство е още в началото на своята възходяща линия на развитие; той е още нормалният, правилният, единствено възможният при дадените условия начин на производство. Но още тогава той поражда крещящи социални бедствия: струпване на бездомно население в отвратителните бордеи на големите градове; разрушаване на всички наследени от миналото традиционни връзки, на патриархалната субординация и на семейството; ужасяващо удължаване на работния ден, особено за жените и децата; масова деморализация сред трудещата се класа, внезапно хвърлена в съвсем нови условия — от селото в града, от земеделието в индустрията, от стабилни във всекидневно променящи се несигурни условия на живот. И тъкмо тогава се появява като реформатор един двадесет и девет годишен фабрикант, човек с благороден детски чист характер и същевременно роден ръководител като малцина други. Робърт Оуен усвоява учението на просветителите материалисти, че характерът на човека е продукт, от една страна, на неговата вродена организация, а от друга — на условията, които го заобикалят през целия му живот и особено през време на неговото развитие. Повечето от хората с неговото обществено положение виждали в индустриалната революция само бъркотия и хаос, удобна за ловене на риба в мътна вода и за бързо забогатяване. Оуен пък виждал в нея удобен случай да осъществи любимата си идея и по този начин да внесе ред в хаоса. Той вече бил направил сполучлив опит за това в Манчестър като ръководител на фабрика с над 500 работници, от 1800 до 1829 г. управлява голямата памукопредачна фабрика в Ню Ланарк в Шотландия и като съдружник — директор на предприятието, действа тук в същия дух, само че с по-голяма свобода на действие и с такъв успех, че скоро името му става известно в цяла Европа. Населението на Ню Ланарк, което постепенно нараснало на 2500 души и се състояло отначало от най-разнородни и в по-голямата си част силно деморализирани елементи, той превръща в напълно образцова колония, в която пианството, полицията, углавните съдилища и процеси, грижата за бедни и нуждата от благотворителност стават непознати неща. И постига всичко просто с това, че поставил хората в по-

отговарящи на човешкото достойнство условия и особено се грижил за доброто възпитание на подрастващото поколение. Той е изобретателят на детските градини, които за пръв път въвежда в Ню Ланарк. В тях се приемали деца от двегодишна възраст и те така добре прекарвали там времето си, че едва ги отвеждали в къщи. Докато неговите конкуренти заставяли работниците си да работят по 13—14 часа дневно, в Ню Ланарк се работело само 10¹/₂ часа. А когато една памучна криза наложила да се спре производството за четири месеца, незаетите работници продължавали да получават пълната си заплата. И въпреки това стойността на фабриката се увеличила над два пъти и през цялото време носела на собствениците големи печалби.

Но всичко това не задоволявало Оуен. Условията на живот, които той създава за своите работници, в неговите очи още далеч не отговаряли на човешкото достойнство.

«Тези хора бяха мои роби»

— казва той; сравнително благоприятните условия, при които той поставя своите работници, били още далеч недостатъчни за всестранно правилно развитие на техния характер и ум, а да не говорим за свободна житейска дейност.

«А пък трудещата се част от тези 2500 души произвеждаше за обществото толкова реално богатство, което само преди половин век можеше да бъде произведено от 600 000 души население. Аз се питам: къде отива разликата между консумираното от 2500-те души богатство и онова, което би трябвало да консумират 600 000-те души?»

Отговорът бил ясен. Тази разлика отивала у собствениците на предприятието, които получавали 5 % лихва върху вложения в предприятието капитал и освен това над 300 000 фунта стерлинги (6 000 000 марки) печалба. А в още по-голяма степен, отколкото за Ню Ланарк, това важело за всички останали фабрики в Англия.

«Без това ново богатство, създадено с помощта на машините, не би било възможно да се водят войните за събарянето на Наполеон и за възстановяването на аристократическите принципи на обще-

ството. И все пак тази нова сила беше творение на трудещата се класа».*

Затова на нея трябвало да принадлежат и плодовете ѝ. Новите могъщи производителни сили, които досега са служили само за обогатяването на единици и за поробването на масите, са били за Оуен основата за обществено преустройство и трябвало да служат само за общото благосъстояние на всички като тяхна обща собственост.

На такива чисто делови начала, като плод, така да се каже, на търговско изчисление, възниква комунизмът на Оуен. Той запазва докрай този си практически характер. Така през 1823 г. Оуен предлага проект за премахване на мизерията в Ирландия чрез създаване на комунистически колонии и прилага към него подробни изчисления за необходимите капиталовложения, за годишните разходи и за предполагаемите доходи⁵⁶. А в своя окончателен план на бъдещия строй Оуен разработва всички технически подробности, включително и плана, фасадата и изгледа от птичи полет, и всичко това е направено с такава компетентност, че ако бъде възприет методът на Оуен за преустройство на обществото, много малко може да се възрази против подробностите, дори и от гледището на специалиста.

Преминаването към комунизма е повратна точка в живота на Оуен. Докато се проявявал само като филантроп, той жънел само богатство, похвали, чест и слава. Той бил най-популярният човек в Европа. Благосклонно го изслушват не само хората с неговото обществено положение, но дори и министри и монарси. Но щом обявил своите комунистически теории, положението се изменило. Според него главно три големи пречки преграждали пътя към преустройство на обществото: частната собственост, религията и съществуващата форма на брака. Започвайки борба против тия пречки, той знаел, че му предстои да бъде изключен от официалното общество и напълно да се лиши от общественото си положение. Но всичко това не го спира да нападне безпощадно това общество — и става точно това, което той предвиждал. Изгонен от офи-

* Из обръщението «Революцията в умовете и в практиката» до всички «червени републиканци, комунисти и социалисти в Европа», изпратено до временното френско правителство от 1848 г., както и до «кralица Виктория и нейните отговорни съветници»⁵⁸.

циалното общество, напълно премълчаван от печата, обеднял поради несполучливи комунистически опити в Америка, за които пожертвувал цялото си състояние, той се обръща направо към работническата класа и работи в нейната среда още тридесет години. Всички обществени движения, всички действителни успехи, осъществявани в Англия в интерес на работническата класа, са свързани с името на Оуен. Така например през 1819 г. благодарение на неговите петгодишни усилия се прокарва първият закон за ограничаване на женския и детския труд във фабриките.⁵⁷ Той е председател на първия конгрес, на който трейд-юнионите от цяла Англия се обединяват в един голям общ професионален съюз.⁵⁸ Пак той организира като мероприятия за преминаване към напълно комунистическо устройство на обществото, от една страна — кооперативните дружества (потребителни и производителни кооперации), които по-нататък най-малкото доказаха на практика, че е напълно възможно да се mine както без търговци, така и без фабриканти; а от друга страна — работническите базари, тържища, на които продуктите на труда се разменяли посредством трудови книжни пари, за единица на които служел един час работно време⁵⁹; базари, които неизбежно трябваше да се провалят, но които напълно антиципираха много по-късната Прудонова разменна банка⁶⁰, от която се отличаваха впрочем тъкмо по това, че се предлагаха не като универсално лечебно средство против всички обществени злини, а само като първа стъпка към едно много по-радикално преустройство на цялото общество.

Възгледът на утопистите дълго време е определял социалистическите представи през XIX в. и отчасти определя ги и досега. До съвсем неотдавна към него се придържаха всички френски и английски социалисти, както и по-раншният германски комунизъм, включително и Вайтлинг. За всички тях социализмът е израз на абсолютната истина, на разума и справедливостта и нужно е само да бъде открит, за да завладее със собствената си сила целия свят; а тъй като абсолютната истина не зависи от времето, пространството и историческото развитие на човечеството, чиста случайност е кога и къде ще бъде открита тя. При това абсолютната истина, разумът и справедливостта са пак различни у всеки основател на школа; и тъй като у всекиго от тях особеният вид абсолютна истина, разум

и справедливост е пак обусловен от неговия субективен разсъдък, от условията на неговия живот, от обема на неговите знания и степента на развитие на неговото мислене, при това сблъскване на абсолютни истини друго разрешение не е възможно, освен да се изглаждат взаимно противоречията им. А от това не можеше да се получи нищо друго освен някакъв еkleктичен среден социализъм, какъвто наистина и досега господствува в главите на повечето работници социалисти във Франция и Англия, една крайно пъстра, изобилствуваща с всевъзможни отсенки смесица от най-безобидни критични бележки, икономически тези и представи за бъдещото общество у различните основатели на секти — една смесица, която толкова по-лесно се получава, колкото повече нейните съставни части са загладили в процеса на споровете, както закръглените камъчета в потока, своите остри ръбове. За да бъде превърнат в наука, социализмът трябваше най-напред да бъде поставен на реална почва.

II

През това време наред с френската философия от XVIII в. и след нея възниква новата немска философия, която намери своя завършек в лицето на Хегел. Нейната най-голяма заслуга е връщането към диалектиката като най-висша форма на мисленето. Всички древни гръцки философи са били родени стихийни диалектици и още Аристотел — най-универсалният ум между тях — вече изследвал най-съществените форми на диалектическото мислене. Напротив, новата философия — макар че и в нея диалектиката имаше блестящи представители (например Декарт и Спиноза) — все повече и повече затъваше, особено под влиянието на английската философия, в така наречения метафизически начин на мислене, който почти напълно завладява и французите от XVIII в., поне в техните специално философски трудове. Но извън философията в истинския смисъл на думата те можаха да ни дадат шедьоври на диалектиката; ще припомним само «Племенникът на Рамо» от Дидро⁰¹ и «Разсъждение за произхода на неравенството между хората» от Русо. Тук накратко ще се спрем на същността на двата метода на мислене.

Когато мислено разглеждаме природата или история-

та на човечеството, или нашата духовна дейност, пред нас най-напред изпъква картината на безкрайно преплитане на връзки и взаимодействия, при което нищо не остава неподвижно и неизменно, а всичко се движи, изменя се, възниква и изчезва. Тъй че ние виждаме най-напред общата картина, в която подробностите повече или по-малко още остават на заден план, ние обръщаме повече внимание на движението, на преходите и връзките, отколкото на онова, *което* именно се движи, преминава и се намира във връзка. Този първоначален, наивен, но по същество правилен възглед за света е присъщ на древната гръцка философия и за пръв път е ясно изразен от Хераклит: всичко съществува и в същото време не съществува, тъй като всичко *тече*, всичко постоянно се изменя, постоянно възниква и изчезва. Но макар този възглед вярно да схваща общия характер на цялостната картина на явленията, той все пак не е достатъчен, за да се обяснят подробностите, които образуват тази цялостна картина; а докато не ги знаем, за нас е неясна и общата картина. За да опознаем тези подробности, ние трябва да ги откъснем от тяхната природна или историческа връзка и да ги изследваме, всяка поотделно, откъм техните свойства, особени причини и следствия и т. н. Тази е преди всичко задачата на природознанието и на историческото изследване — едни клонове на изследването, които поради напълно ясни причини са заемали при гърците от класическата епоха само подчинено място, защото за гърците е било необходимо най-напред да натрупат нужния за това материал. Едва след като природонаучният и историческият материал бил до известна степен събран, могло е да се пристъпи към критическо подбиране, сравняване, а съобразно с това и разделяне на класове, разреди и видове. Затова едва гърците от александрийския период⁰², а след това в Средновековието арабите развиват по-нататък наченките на точното изследване на природата; а истинското природознание датира едва от втората половина на XV в. и оттогава насам то непрекъснато и все по-бързо се развива. Разлагането на природата на отделните ѝ части, отделянето на различните процеси и предмети в природата в определени класове, изследването на вътрешния строеж на органичните тела откъм разнообразните им анатомични структури — всичко това беше главното условие за гигантските успехи, постигнати

през последните четири века в опознаването на природата. Но този начин на изследване ни е оставил и навика да разглеждаме предметите и процесите в природата в тяхната изолираност, извън голямата обща взаимовръзка, и поради това — не в тяхното движение, а в техния покой; не като променливи по своята същност, а като вечно неизменни, не като живи, а като мъртви. И когато този възглед беше пренесен — а това направиха Бейкън и Лок — от природознанието във философията, той създаде специфичната ограниченост на последните столетия — метафизическия начин на мислене.

За метафизика нещата и техните мислови отражения, понятията, са изолирани, неизменни, застинали, веднъж завинаги дадени предмети, които трябва да се изследват един след друг и независимо един от друг. Той мисли с изключително неопосредовани противоположности; неговата реч се състои от: «Да — да, не — не, всичко друго е от лукавия».⁶³ За него нещото или съществува, или не съществува: нещото не може да бъде то самото и същевременно нещо друго. Положително и отрицателно абсолютно се изключват едно друго: причина и следствие се намират едно към друго също в застинала противоположност. На пръв поглед този начин на мислене ни се струва напълно убедителен, защото е присъщ на така наречения здрав човешки разум. Но здравият човешки разум, колкото и дълбоко уважаван спътник да е той в домашната обстановка, между четирите си стени, преживява най-чудни приключения, щом дръзне да се впусне по широкия свят на изследването. Също и метафизическият начин на мислене, колкото и да е оправдан и дори необходим в известни области, повече или по-малко обширни в зависимост от характера на предмета — все пак рано или късно се натъква на преграда, отвъд която той става едностранчив, ограничен, абстрактен и се забърква в неразрешими противоречия, тъй като заради отделните неща той забравя за тяхната взаимна връзка, заради тяхното битие — за тяхното възникване и изчезване, заради покоя им — за движението им, защото от дърветата не вижда гората. Във всекидневния живот например ние знаем и можем със сигурност да кажем дали съществува дадено животно или не; но при по-точно изследване се убеждаваме, че това понякога е извънредно сложно, както е много добре известно на юристите, които напразно са се блъскали да

намерят рационалната граница, зад която умъртвяването на детето в майчината утроба да се смята за убийство. Също така е невъзможно да се определи и моментът на смъртта, тъй като физиологията доказва, че смъртта не е внезапен, мигновен акт, а доста продължителен процес. Също така и всяко органично същество всеки даден миг е същото и не същото; всеки миг то преработва получавани отвън вещества и отделя от себе си други вещества, всеки миг умират едни клетки на неговия организъм и се образуват други; така че след по-дълъг или по-кратък период от време веществото на този организъм напълно се обновява, заменя се с други атоми на веществото. Ето защо всяко органично същество е винаги същото и все пак не е същото. При по-точно наблюдение ние установяваме също, че двата полюса на една противоположност — положителният и отрицателният — са също така неделими един от друг, както и противоположни, и че те въпреки *всичката* си противоположност взаимно се проникват; също тъй установяваме по-нататък, че причина и следствие са представи, които имат значение като такива само когато се прилагат към отделния случай; но щом разгледаме отделния случай в неговата обща връзка със световното цяло, тези представи се схождат и преплитат в представата за универсалното взаимодействие, в което причини и следствия постоянно си менят местата: онова, което тук или сега е следствие, там или тогава става причина и обратното.

Всички тези процеси и методи на мислене не се побират в рамките на метафизическото мислене. А за диалектиката; която взема нещата и техните мисловни отражения главно в тяхната взаимна връзка, в тяхното скопчване, в тяхното движение, в тяхното възникване и изчезване — такива процеси като горните, напротив, само потвърждават нейния собствен метод на изследване. Природата е пробният камък на диалектиката и трябва да кажем за съвременното природознание, че то даде за тази проба извънредно обилен, всекидневен натрупващ се материал и с това доказва, че в природата всичко се извършва при последна сметка диалектически, а не метафизически, че тя се движи не във вечно еднообразен, постоянно повтарящ се кръг, а преживява действителна история. Тук трябва да посочим преди всичко Дарвин, който нанесе най-силния удар на метафизическия възглед за приро-

дата, като доказа, че целият сегашен органичен свят, растенията и животните, а следователно и човекът, са продукт на един продължил милиони години процес на развитие. Но тъй като и досега на пръсти могат да се изброят природоизследователите, които са се научили да мислят диалектически, с този конфликт между постигнатите резултати и традиционния начин на мислене се обяснява безкрайната обърканост, която сега царя в теоретичното природознание и еднакво докарва до отчаяние както учители, така и ученици, както автори, така и читатели.

Тъй че точна представа за Вселената, за нейното развитие и за развитието на човечеството, както и за отражението на това развитие в главите на хората може да се получи само по диалектически път, като постоянно се взема предвид общото взаимодействие между възникването и изчезването, между прогресивните и регресивните изменения. И в тоя именно дух веднага се появи новата немска философия. Кант започна своята научна дейност с това, че превърна вечната и неизменна слънчева система на Нютон — след като веднъж ѝ е бил даден прословутият пръв тласък — в исторически процес: в процес на възникването на Слънцето и на всички планети от въртяща се мъглявинна маса. При това той стига вече до извода, че това възникване на слънчевата система предполага и нейната неизбежна бъдеща гибел. Половин век по-късно неговият възглед беше математически обоснован от Лаплас, а след още половин век спектроскопът доказа, че в световното пространство съществуват такива нажежени газообразни маси с различни степени на сгъстяване¹⁴.

Тази нова немска философия намери своя завършък в системата на Хегел, в която за пръв път — и това е неговата велика заслуга — целият природен, исторически и духовен свят е представен като процес, т. е. схванат е като намиращ се в непрекъснато движение, изменение, преобразуване и развитие, и се прави опит да се разкрие вътрешната взаимна връзка на това движение и развитие. От това гледище историята на човечеството вече не изглежда като див хаос от безсмислени насилия, които пред съда на сега вече зрелия философски разум заслужават всички еднакво осъждане и които човек трябва да забрави колкото се може по-скоро, а като процес на развитието на самото човечество; и проследяването на последователните степени на този процес през всичките

негови заблуждения, както и доказването на вътрешната му закономерност през всичките привидни случайно-сти стана задача на мисленето.

За нас тук е безразлично, че Хегеловата система не разреши задачата, която си поставяше; нейната епохална заслуга е, че постави тази задача. Впрочем това е задача, която никога няма да може да бъде разрешена от отделен човек. Макар Хегел — наред със Сен Симон — да беше най-универсалният ум на своето време, той все пак беше ограничен, първо, от неизбежната ограниченост на собствените си знания и, второ, от също тъй ограничените по обем и дълбочина знания и възгледи на своята епоха. Но към това се прибавя и трето обстоятелство. Хегел е идеалист, т. е. за него мислите в неговата глава не са повече или по-малко абстрактни отражения на действителните неща и процеси, а, обратно, нещата и тяхното развитие са само осъществени отражения на някаква «идея», съществувала някъде още преди възникването на света. По такъв начин всичко беше обърнато с главата надолу и действителната връзка между световните явления съвсем изопачена. И за това, колкото и вярно и гениално да са схванати от Хегел някои отделни връзки между явленията, все пак поради посочените причини много неща и в подробностите на неговата система неизбежно трябва да се окажат скърпени, изкуствени, измислени, с една дума — изопачени. Хегеловата система като такава беше колосално недоносче, но затова пък и последното по рода си. А именно тя още страдаше от едно неизлечимо вътрешно противоречие: от една страна, нейна съществена предпоставка е историческото схващане, че човешката история е процес на развитие, който по своята същност не може да намери свой интелектуален завършек в откриването на една така наречена абсолютна истина; но, от друга страна, неговата система претендира, че е завършен израз на тъкмо тази абсолютна истина. Една всеобхватна веднъж завинаги завършена система на познание на природата и историята противоречи на основните закони на диалектичeskото мислене, но това съвсем не изключва, а, напротив, предполага, че системното опознаване на целия външен свят може да постига огромни успехи от поколение на поколение.

Разбирането на пълната погрешност на дотогавашния идеализъм в Германия неизбежно доведе до материализма,

само че, разбира се, не до чисто метафизическия, изключително механистически материализъм на XVIII век. В противоположност на наивно революционното, просто отхвърляне на цялата минала история съвременният материализъм вижда в историята процес на развитието на човечеството и си поставя за задача да открие законите на движението на този процес. В противоположност на господстващата както у французите от XVIII в., така и все още у Хегел представа за природата като движещо се в ограничени кръговрати, винаги равно на себе си цяло с вечни световни тела, както учеше Нютон, и с неизменни видове органични същества, както учеше Линея, съвременният материализъм обобщава най-новите успехи на природознанието, според които и природата има своя история във времето, небесните тела, както и всички видове организми, които ги населяват при благоприятни условия, възникват и изчезват, а кръговратите, доколкото изобщо ги има, приемат безкрайно по-огромни размери. И в двата случая материализмът е по същество диалектически и вече не се нуждае от философия, която да стои над другите науки. Когато пред всяка отделна наука се поставя искането да изясни мястото си в общата връзка на нещата и познанието на тези неща, всяка специална наука за тази обща връзка става излишна. И тогава от цялата досегашна философия остава да съществува самостоятелно само учението за мисленето и за неговите закони, т. е. формалната логика и диалектиката. Всичко останало се поглъща в положителната наука за природата и историята.

Но докато този обрат във възгледите за природата можеше да се извършва само дотолкова, доколкото изследователската работа доставяше съответния положителен материал за познание — значително по-рано бяха вече станали исторически събития, които предизвикаха решителен поврат в разбирането на историята. През 1831 г. в Лион избухна първото работническо въстание; от 1838 г. до 1842 г. първото национално работническо движение, движението на английските чартисти, достигна най-високата си точка. Класовата борба между пролетариат и буржоазия изпъкна на преден план в историята на най-напредналите европейски страни в същия размер, в който се развиваше, от една страна, едрата индустрия, а, от друга, неотдавна завоюваното политическо господство

на буржоазията. Фактите все по-нагледно показваха цялата фалшивост на ученията на буржоазната политическа икономия за еднаквост на интересите на капитала и труда, за обща хармония и за общо благосъстояние на народа като последица от свободната конкуренция. Всички тези неща не можеха повече да бъдат отричани, както не можеше да бъде отричан френският и английският социализъм, който беше техен теоретичен, макар и крайно несъвършен израз. Но старото идеалистическо разбиране на историята, което още не бе изместено, не познаваше никакви базиращи се на материалните интереси класови борби и изобщо никакви материални интереси; производството, както и всички икономически отношения фигурираха там само между другото, като второстепенни елементи на «историята на културата».

Новите факти наложиха да се направи ново изследване на цялата предишна история и тогава се оказа, че *цялата* предишна история, с изключение на първобитното състояние, е била история на класови борби, че тези борещи се помежду си обществени класи винаги са продукт на отношенията на производството и на размяната, с една дума, на *икономическите* отношения на своята епоха; че следователно икономическата структура на обществото в дадена епоха образува реалната основа, с която в последна сметка трябва да се обяснява цялата надстройка на правните и политическите институции, както и на религиозните, философските и други възгледи на всеки даден исторически период. Хегел освободи от метафизиката разбирането на историята, той го направи диалектическо, но неговото разбиране на историята беше по същество идеалистическо. Сега идеализмът беше изгонен от последното му убежище, от разбирането на историята; дадено беше материалистическо разбиране на историята и беше намерен пътят за обясняване съзнанието на хората, като се изхожда от тяхното битие, вместо предишното обясняване на тяхното битие, като се изхожда от съзнанието.

Затова социализмът вече не се разглеждаше като случайно откритие на един или друг гениален ум, а като неизбежен продукт на борбата между две исторически възникнали класи — пролетариата и буржоазията. Неговата задача вече не беше да конструира една колкото се може по-съвършена обществена система, а да изследва

историко-икономическия процес, от който по необходимост са произлезли тези класи и тяхната взаимна борба, и в създаденото в резултат на този процес икономическо положение да намери средствата за разрешаване на конфликта. Но предишният социализъм беше също така несъвместим с това материалистическо разбиране на историята, както и разбирането на френските материалисти за природата е несъвместимо с диалектиката и с най-новото природознание. Наистина предишният социализъм критикуваше съществуващия капиталистически начин на производство и последиците от него, но той не можеше да го обясни, следователно и да се справи с него — той можеше само просто да го отхвърли като негоден. Колкото повече се възмущаваше той от неразлъчната от този начин на производство експлоатация на работническата класа, толкова по-малко беше в състояние ясно да разбере в какво се състои тази експлоатация и как възниква тя. А се касаеше, от една страна, да се покаже неизбежността на възникването на капиталистическия начин на производство в неговата историческа връзка и неговата необходимост за определен исторически период, следователно и неизбежността на неговата гибел, а от друга страна — да се разкрие и вътрешният, досега все още неразкрит характер на този начин на производство. Това беше направено с разкриването на *принадената стойност*. Доказано бе, че присвояването на незаплатен труд е основната форма на капиталистическия начин на производство и на присъщата му експлоатация на работниците; че дори и когато капиталистът купува работната сила на своя работник по пълната ѝ стойност, която тя има на стоковия пазар като стока, той все пак извлича от нея по-голяма стойност от оная, която е заплатил за нея, и че тази принадлежна стойност в последна сметка образува оная сума от стойности, от която се натрупва в ръцете на имотните класи постоянно увеличаващата се маса от капитали. Така беше обяснено как се извършва капиталистическото производство и как се произвежда капитал.

Тия две велики открития — материалистическото разбиране на историята и разкриването на тайната на капиталистическото производство посредством принадлежната стойност — ние дължим на *Маркс*. Благодарение на тези открития социализмът стана наука и сега задачата е преди всичко тя да бъде разработена по-нататък във всичките ѝ подробности и взаимовръзки.

III

Материалистическото разбиране на историята изхожда от тезата, че производството, а след него и размяната на неговите продукти е основата на всеки обществен строй; че във всяко появяващо се на историческата сцена общество разпределението на продуктите, а заедно с него и разделянето на обществото на класи или съсловия се определя от това, какво и как се произвежда и как се извършва размяната на произведените продукти. Оттук следва, че първопричините на всички обществени промени и политически преврати трябва да се търсят не в главите на хората, не в тяхното нарастващо вникване във вечната истина и справедливост, а в измененията на начина на производство и размяна; те трябва да се търсят не във *философията*, а в *икономиката* на съответната епоха. Пробуждащото се прозрение, че съществуващите обществени институции са неразумни и несправедливи, че «разумното е станало безсмислено, благодеянието — мъчение»*, е само признак, че в начините на производство и във формите на размяна съвсем незабелязано са станали такива изменения, на които вече не отговаря общественият строй, скроен по старите икономически условия. От това следва още, че и средствата за отстраняване на разкритите злини трябва да са налице — в повече или в по-малко развит вид — също в самите изменили се производствени отношения. Тези средства трябва не да *изобретяваме* от главата, а да ги *откриваме* с помощта на главата в наличните материални факти на производството.

Но как стои във връзка с това въпросът със съвременния социализъм?

Вече е почти общопризнато, че съществуващият обществен строй е създаден от господстващата сега класа — буржоазията. Присъщият на буржоазията начин на производство, наречен от времето на Маркс капиталистически начин на производство, беше несъвместим с местните и съловни привилегии, както и с взаимните лични връзки на феодалния строй; буржоазията разруши феодалния строй и върху неговите развалини изгради буржоазния обществен строй, царството на свободната конку-

* Гьоте. «Фауст». Част I, сцена четвърта («Кабинетът на Фауст»). Ред.

ренция, на свободното преместване, на равноправието на стокоприетелите и изобщо на всички останали буржоазни прелести. Сега капиталистическият начин на производство можеше да се развива свободно. Откакто парата и новите машини превръщат старата манифактура в едра индустрия, създадените под ръководството на буржоазията производителни сили започват да се развиват с нечувана дотогава бързина и в небивали дотогава размери. Но също както на времето си манифактурата и усъвършенствуващите се под нейното влияние занаяти влизаха в конфликт с феодалните окови на цеховите, така и едрата индустрия на по-високата степен на своето развитие влиза в конфликт с тесните рамки, в които я поставя капиталистическият начин на производство. Новите производителни сили вече с цяла глава са надраснали буржоазната форма на тяхното използване. И този конфликт между производителни сили и начин на производство съвсем не е конфликт, възникнал в главите на хората — нещо като конфликта между първородния човешки грях и божествената справедливост, — а съществува в действителност, обективно, извън нас, независимо от волята или от действията дори на ония хора, които са го предизвикали. Съвременният социализъм не е нищо друго освен мисловно отражение на този фактически конфликт, негово идеално отражение в главите преди всичко на оная класа, която непосредствено страда от него — работническата класа.

В какво се състои този конфликт?

Преди появата на капиталистическото производство, т. е. през Средновековието, навсякъде е съществувало дребното производство, основано върху частната собственост на работещите върху техните средства за производство: земеделието на дребните — свободни или крепостни — селяни, а в градовете — занаятчийството. Средствата на труда — земята, земеделските сечива, работилниците, занаятчийските инструменти — били средства на труда на отделни лица, предназначени само за еднолична употреба, и следователно по необходимост си оставали дребни, миниатюрни, ограничени. Но затова пък те обикновено принадлежали на самия производител. Да централизира, да уедри тези разпръснати, дребни средства за производство, да ги превърне в могъщи лостове на съвременното производство — именно такава беше истори-

ческата роля на капиталистическия начин на производство и на неговата носителка — буржоазията. Как тя, от XV в. нататък, исторически е изпълнила тази роля на трите различни степени на производството: простата кооперация, манифактурата и едрата индустрия — подробно е описал Маркс в IV отдел на «Капиталът».⁶⁶ Но буржоазията, както също е изтъкнато там, можеше да превърне тези ограничени средства за производство в мощни производствени сили само като ги превърне от средства за производство, употребявани от отделния човек, в *обществени средства за производство, употребявани само от една общност от хора*. Чекръкът, ръчният тъкачен стан, кованикният чук се заменят от предачната машина, механическият тъкачен стан, парният чук; отделната работилница — от фабриката, изискваща съвместния труд на стотици и хиляди работници. И както средствата за производство, така и самото производство се превръща от редица отделни действия в редица обществени действия, а продуктите — от продукти на отделни лица в обществени продукти. Превъждата, тъканите, металните стоки, които излизат от фабриките и заводите, са вече продукт на общия труд на много работници, през ръцете на които те трябва да минаат последователно, преди да бъдат окончателно изготвени. Никой отделен работник не може да каже: «Това съм направил аз, това е мой продукт.»

Но там, където основна форма на производството е стихийното, възникнало постепенно и безпланово разделение на труда в обществото, там това разделение неизбежно придава на продуктите формата на *стоки*, чиято взаимни размяна, покупката и продажбата, дава възможност на отделните производители да задоволяват своите разнообразни нужди. А така е било през Средновековието. Селянинът например продавал на запаятчийта земеделски продукти, а купувал от него запаятчийски изделия. Именно в това общество от отделни производители, стокопроизводители, се възникнал новият начин на производство. В стихийно възникналото, *безпланово* разделение на труда, което господствувало в цялото общество, той внесъл *планово* разделение на труда, организирано в отделната фабрика; наред с производството на *отделни* производители се появява *общественото* производство. Продуктите на едното и на другото се продават на един и същ пазар, а следователно на поне приблизително еднакви

цени. Но плановата организация била по-могъща от стихийно възникналото разделение на труда; фабриките, в които се използвал обществен труд, произвеждали продуктите си по-евтино от единичните дребни производители. Производството на отделните производители претърпява поражение в една област след друга, общественото производство революционизира целия стар начин на производство. Но този революционен характер на общественото производство бил толкова малко осъзнат, че то, напротив, се въвежда именно за засилване и разширяване на стоковото производство. То възниква в пряка връзка с определени, съществуващи още преди него лостове на стоковото производство и на стокообмена: търговския капитал, занаятите и наемния труд. Тъй като то самото се явява като нова форма на стоковото производство, присъщите на стоковото производство форми на присвояване остават напълно в сила и за него.

При стоковото производство, което се развива през Средновековието, изобщо не можел и да възникне въпросът, на кого трябва да принадлежи продуктът на труда. Отделният производител е изготвял този продукт обикновено от свои собствени, често пъти произведени от него самия суровини, със собствени средства на труда и със собствения си ръчен труд или с ръчния труд на своето семейство. Този производител нямало защо да си присвоява продукта; той поначало му принадлежал. Следователно правото на собственост върху продукта почивало *върху собствения труд*. Дори там, където е била използвана чужда помощ, тя обикновено си остава нещо странично и често пъти се възнаграждава не само с работна заплата, но и по друг начин: цеховият чирак и калфа работели не толкова заради издръжката и работната заплата, колкото заради собственото си обучение и подготовка за самостоятелни майстори. Но ето че започва концентрирането на средствата за производство в големи работилници и манифактури, превръщането им във фактически обществени средства за производство. Но с тези обществени средства за производство и обществени продукти продължават да постъпват така, като че ли те, както и преди, си оставали средства за производство и продукти на отделни лица. Ако дотогава собственикът на средствата на труда си присвоявал продукта, защото последният обикновено бил негов собствен продукт, а чуждият спо-

магателен труд бил изключение, сега собственикът на средствата на труда продължава да си присвоява продукта, макар той вече да не бил *негов*, а изключително продукт на *чужд труд*. Така че продуктите на обществения труд вече се присвояват не от онези, които действително привеждали в действие средствата за производство и действително произвеждали продуктите, а от *капиталиста*. Средствата за производство и производството стават по същество обществени. Но те остават подчинени на оная форма на присвояване, която има за предпоставка частното производство на отделни лица, при което следователно всеки притежава своя собствен продукт и го изнася на пазара. Начинът на производство бива подчинен на тази форма на присвояване, макар че той премахва нейната предпоставка*. В това противоречие, което придава на новия начин на производство капиталистическия му характер, *вече се съдържат в зародиш всички колизии на съвременността*. И колкото повече новият начин на производство става господстващ във всички решаващи производствени отрасли и във всички икономически господстващи страни и свежда по такъв начин еднолично то производство до незначителни остатъци — *толкова по-рязко трябва да изпъкне и несъвместимостта на общественото производство и капиталистическото присвояване*.

Първите капиталисти, както казахме, заварват вече готова формата на наемния труд. Но наемният труд съществувал само като изключение, като странично, спомогателно занятие, като преходно положение. Земеделецът, който от време на време отивал да работи като надничар, имал няколко моргена своя собствена земя, който можели да му осигурят само оскъдно съществуване. Уставите

* Тук не е нужно да се разяснява, че макар и *формата* на присвояването да си остава същата, гореописаният процес революционизира *характера* на присвояването не по-малко, отколкото самото производство. Дали аз присвоявам своя собствен продукт или продукта на чужд труд — това естествено са два съвсем различни вида присвояване. Ще отбележим между другото, че наемният труд, в който вече се съдържа в зародиш целият капиталистически начин на производство, съществува открай време; в единична и случайна форма той е съществувал в продължение на векове наред с робството. Но този зародиш успява да се развие в капиталистически начин на производство едва когато се създават необходимите за него исторически предпоставки.

на цеховите сдружения имали грижата днешният калфа да стане утре майстор. Но положението се изменя, щом средствата за производство се превръщат в обществени и концентрирани в ръцете на капиталистите. Средствата за производство, както и продуктите на дребния едноличен производител все повече се обезценяват; на него не му оставало нищо друго, освен да стане наемен работник на капиталиста. Наемният труд, който преди бил само изключение и спомагателно занятие, става правило и основна форма на цялото производство; от странично занятие, каквото бил преди, той става вече единствена дейност на работника. Временният наемен работник се превръща в пожизнен наемен работник. При това броят на пожизнените наемни работници се увеличава колосално вследствие едновременното сгромолясване на феодалния строй, разпускането на дружините на феодалите, изгонването на селяните от техните земи и пр. Настъпва пълен разрыв между концентрираните в ръцете на капиталистите средства за производство, от една страна, и производителите, лишени от всичко друго освен от работната си сила, от друга. *Противоречието между обществено производство и капиталистическо присвояване се проявява като антагонизъм между пролетариат и буржоазия.*

Видяхме, че капиталистическият начин на производство се вмъква в едно общество на стокопроизводители, на отделни производители, обществената връзка между които се осъществявала чрез размяната на техните продукти. Но характерно за всяко общество, основано върху стокото производство, е, че в него производителите загубват властта над своите собствени обществени отношения. Всеки произвежда за себе си със своите случайни средства за производство и за своите особени нужди от размяна. Никой не знае какво количество от продукта, който той произвежда, ще се появи на пазара и колко потребители ще намери; никой не знае дали има действителна нужда от неговия едноличен продукт, дали ще може да изкара производствените си разходи и дали изобщо ще може да го продаде. В общественото производство цари анархия. Но стокото производство, както и всяка друга форма на производство има свои специфични, вътрешно присъщи му, неотделими от него закони; и въпреки анархията тези закони си пробиват път в него и чрез него. Те се проявяват в единствената продължава-

ща да съществува форма на обществена връзка — в размяната — и действуват върху отделните производители като принудителни закони на конкуренцията. Те следователно първоначално са неизвестни дори на самите производители и последните трябва да ги откриват само постепенно чрез дълъг опит. Така че те се налагат без участието на производителите и против производителите, като сяпао действащи природни закони на тяхната форма на производство. Продуктът господства над производителите.

В средновековното общество, особено през първите векове, производството е насочено главно към собственото потребление. То задоволява предимно само нуждите на производителя и на неговото семейство. А там, където, както на село, съществували отношения на лична зависимост, производството задоволява и нуждите на феодала. Следователно тук не се е извършвала размяна и затова продуктите не са приемали характер на стоки. Селското семейство произвежда почти всичко, от което имало нужда: сечива и облекло, не по-малко от хранителни продукти. То започва да произвежда и стоки едва когато започва да произвежда излишък свръх собствените си нужди и дължимите на феодала натурални данъци; този излишък, пуснат в обществената размяна, предназначен за продажба, става стока. Градските занаятчии трябвало, разбира се, още от самото начало да произвеждат за размяна. Но и самите те изработвали по-голямата част от предметите за задоволяване на собствените си нужди; те имали зеленчукови градини и малки ниви, пасели свой добитък в общинската гора, която освен това им давала и строителен материал, и топливо, жените предели лен, вълна и т. н. Производството за размяна, стоковото производство, едва се зараждало. Оттук и ограничената размяна, ограниченият пазар, стабилният начин на производство, местната изолираност по отношение на външния свят, местното вътрешно обединение: марката⁶⁶ в село, цеховото сдружение в града.

Но с разширяването на стоковото производство и особено с появата на капиталистическия начин на производство дремещите дотогава закони на стоковото производство също започват да действуват по-открито и с по-голяма сила. Старите връзки отслабват, старите прегради се разрушават, производителите все повече се превръщат

в независими, разединени стокопроизводители. Анархията на общественото производство се проявява открито и все повече се изостря. Но главното оръдие, с помощта на което капиталистическият начин на производство засилва тази анархия в общественото производство, е пълната противоположност на анархията: засилващата се организация на производството като обществено производство и отделното производствено предприятие. С този лост капиталистическият начин на производство слага край на старата миролюбива стабилност. Проникнал в някой отрасъл на индустрията, той не търпи до себе си старите методи на производство. Овладейвайки известен занаят, той унищожава стария занаят. Полето на труда се превръща в бойно поле. Великите географски открития и последвалите ги колонизации многократно увеличават сферата за пласмент и ускоряват превръщането на занаята в манифактура. Борбата се разгаря вече не само между отделните местни производители; местните борби се разрастват от своя страна до национални борби, до търговските войни през XVII и XVIII в.⁶⁷ Накрая едрата индустрия и създаването на световния пазар правят тази борба всеобща и същевременно ѝ придават нечувана ожесточеност. Между отделните капиталисти, както и между цели индустрии и между цели страни, въпросът за съществуване се решава от това, дали те имат изгодни, естествени или изкуствено създадени производствени условия. Победените безмилостно се отстраняват. Това е Дарвиновата борба за отделното съществуване, пренесена с удесеторена ярост от природата в обществото. Естественото състояние на животното е връх на човешкото развитие. Противоречието между обществено производство и капиталистическо присвояване се проявява като *противоположност между организацията на производството в отделната фабрика и анархията на производството в цялото общество.*

Капиталистическият начин на производство се движи в тия две форми на проява на противоречието, което му е присъщо по силата на неговия произход, като описва безизходно оня «омагьосан кръг», който още Фурне бе открил в него. Но навремето си Фурне, разбира се, не е можел още да види, че този кръг постепенно се стеснява, че това движение се извършва по-скоро спиралообразно и трябва да завърши както движението на планетите със

сблъскване с центъра. Движещата сила на обществената анархия на производството е, която все повече и повече превръща голямото мнозинство от хората в пролетарии, и пак пролетарските маси са, които ще сложат най-последен край на анархията в производството. Движещата сила на социалната анархия в производството е, която превръща възможността за безкрайно усъвършенстване на машините в едрата индустрия в закон за всеки отделен индустриален капиталист, който закон под страх на гибел непрекъснато му повелява да усъвършенствува своите машини. Но усъвършенстване на машините, това значи създаване на излишък от човешки труд. Ако въвеждането и разпространяването на машините означава изместване на милиони работници на ръчния труд от малък брой работници на машинния труд, усъвършенстването на машините означава изместване на все по-голям и по-голям брой от самите работници на машинния труд, а в последна сметка — създаване на засилено предлагане на наемни работници, което превишава средното търсене на такива от страна на капитала, означава постоянна индустриална резервна армия, както я нарекох още в 1845 г.*, която е на разположение на производството, когато то работи с пълна пара, и която бива изхвърлена на улицата в резултат на неизбежен след това крах; армия, която постоянно е като оловен топуз на краката на работническата класа в борбата за съществуване между нея и капитала; регулатор на работната заплата, задържайки я постоянно на ниско ниво, съобразено с нуждите на капитала. По този начин получава се така, че машините — да се изразим с думите на Маркс — стават най-мощното бойно средство на капитала против работническата класа, че средството на труда непрекъснато изтръгва средствата за живот от ръцете на работника и че собственият продукт на работника се превръща в оръдие за неговото поробване.⁶⁸ Става така, че икономизирането на средствата на труд поначало е същевременно и най-безогледно прехосване на работна сила и ограбване на нормалните предпоставки за трудовата функция⁶⁹, че машините, това най-мощно средство за намаляване на работното време, се обръщат в най-сигурното средство за превръщане целия жи-

* «Положението на работническата класа в Англия», с. 109. [Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 313. Ред.]

вот на работника и на неговото семейство в работно време, с което може да се разполага за увеличаване стойността на капитала; става така, че прекомерният труд на една част от работническата класа обуславя пълната безработица на другата ѝ част, а едрата индустрия, която обикаля цял свят, за да търси нови консуматори, в собствената си страна ограничава консумацията на масите до гладен минимум и по тоя начин подкопава собствения си вътрешен пазар. «Законът, който винаги държи относителното свръхнаселение, или промишлената резервна армия, в равновесие с обема и енергичността на натрупването — този закон приковава работника към капитала поздраво, отколкото чукът на Хефест е приковал Прометей към скалата. Този закон обуславя натрупване на мизерията, съответно на натрупването на капитала. Следователно натрупването на богатство на единия полюс е същевременно натрупване на мизерия, изтощение, робство, невежество, подивяване и морално израждане на противоположния полюс, т. е. на страната на онази класа, която *произвежда своя собствен продукт като капитал* (Маркс, «Капиталът», стр. 671)⁷⁰. А да очакваме от капиталистическия начин на производство друго разпределение на продуктите — това би значело да искаме електродите на една батерия, оставайки си съединени с нея, да престанат да разлагат водата и да не натрупват кислород на положителния полюс и водород — на отрицателния.

Видяхме как доведената до най-висока степен способност на съвременните машини за усъвършенствуване се превръща вследствие анархията на производството в обществото в повеля, която заставя отделните индустриални капиталисти постоянно да подобряват своите машини, постоянно да увеличават тяхната производителна сила. В също такава принудителна повеля се превръща за тях и просто фактическата възможност да разширяват обсега на своето производство. Грамадната способност на едрата индустрия да се разширява, в сравнение с която разширяемостта на газовете е истинска детска игра, се проявява сега като *потребност* за качествено и количествено разширяване, потребност, която не иска да знае за никакво противодействие. Това противодействие се създава от консумацията, пласмента и пазарите за продуктите на едрата индустрия. Но способността на пазарите за разширяване както екстензивно, тъй и интензивно, се определя от

съвсем други закони, които действуват далеч по-малко енергично. Разширяването на пазарите не може да върви в крак с разширяването на производството. Колизията става неизбежна и тъй като тя не е в състояние да намери някакво разрешение, докато не хвърли във въздуха самия капиталистически начин на производство, тя се превръща в периодическа. Капиталистическото производство създава нов «омагьосан кръг».

И наистина от 1825 г. , когато избухна първата обща криза, насам целият индустриален и търговски свят, производството и размяната на всички цивилизовани народи заедно с техните повече или по-малко варварски придатъци излизат от релсите приблизително веднъж на десет години. Търговията спира, пазарите се препълват, огромни и ненамиращи пласмент маси от продукти се залежават, наличните пари изчезват от обръщение, кредитът се прекратява, фабриките бездействуват, трудещите се маси остават без средства за живот именно защото произвели тези средства за живот в прекалено голямо количество; фалитите следват един след друг, публичната продажба — една след друга. Застоят продължава години наред, маса производителни сили и продукти се прахосват и унищожават, докато най-после натрупаните маси от стоки, повече или по-малко обезценени, бъдат най-после продадени и тръгнат постепенно пак в ход производството и размяната. Този ход малко по малко се ускорява, преминава в тръс, индустриалният тръс преминава в галоп и този галоп отстъпва място на бесния карьер, истинско надбягване с препятствия, което обхваща индустрията, търговията, кредита и спекулата, за да се стигне пак след най-главоломните скокове — в бездната на краха. И така все отначало. От 1825 г. ние вече пет пъти преживяхме това и в момента (1877 г.) го преживяваме за шести път. И характерът на тези кризи е толкова ярко изразен, че Фурие е схванал същността на всички кризи, като е нарекъл първата от тях *crise pléthorique*, криза на изобилие²¹.

При кризите противоречието между обществено производство и капиталистическо присвояване избухва с неудържима сила. Стоковото обръщение временно се прекратява, средството за обръщение, парите, става пречка за обръщението; всички закони на стокното производство и на стокното обръщение се обръщат с главата на-

долу. Икономическата колизия достига върхната си точка: *начинът на производството въстава против начина на размяната.*

Фактът, че обществената организация на производството вътре във фабриката се е развила до такава степен, че е станала несъвместима със съществуващата наред с нея и над нея анархия на производството в обществото — този факт става осезателен за самите капиталисти вследствие насилствената концентрация на капиталите, която се извършва през време на кризите поради разоряването на мнозина едри и на още по-голям брой дребни капиталисти. Целият механизъм на капиталистическия начин на производство престава да действа под натиска на създадените от самия него производителни сили. Този начин на производство вече не може да превръща в капитал масата от средства за производство; те остават неупотребени и тъкмо затова трябва да бездейства и индустриалната резервна армия. Средства за производство, средства за живот, работници, които се намират на разположение на капитала — всички елементи на производството и на общото благосъстояние са в изобилие. Но «изобилието става източник на нужда и лишения» (Фурне), защото тъкмо то пречи за превръщането на средствата за производство и средствата за живот в капитал. Защото в капиталистическото общество средствата за производство могат да влязат в действие само ако преди това са се превърнали в капитал, в средство за експлоатиране на човешка работна сила. Като призрак стои между работниците, от една страна, и средствата за производство и средствата за живот, от друга, необходимостта тези средства да бъдат превърнати в капитал. Само тази необходимост осуетява съединяването на веществените и личните лостове на производството; само тя пречи на средствата за производство да действуват, а на работниците — да работят и да живеят. Така че, от една страна, капиталистическият начин на производство е уличен в собствената си неспособност да управлява по-нататък тези производителни сили. От друга страна, самите производителни сили все по-мощно се стремят да премахнат това противоречие, да се освободят от свойството си на капитал, *да бъде признат фактически техният характер като обществени производителни сили.*

Това противодействие на мощно нарастващите произ-

водителни сили на капиталистическия им характер, тази засилваща се принуда да бъде призната тяхната обществена същност заставя самата капиталистическа класа все повече и повече — доколкото това изобщо е възможно при капиталистическите отношения — да ги третира като обществени производителни сили. Както периодът на индустриален размах с неговия безгранично раздут кредит, така и самият крах, разрушаващ едри капиталистически предприятия, води до онази форма на обобществяване на по-големи маси от средства за производство, която срещаме в различните видове акционерни дружества. Някои от тези средства за производство и за съобщение, като например железниците, поначало са толкова колосални, че изключват всяка друга форма на капиталистическа експлоатация. Но на известна степен на развитие и тази форма вече става недостатъчна; едрите производители от един и същ отрасъл на индустрията в дадена страна се обединяват в «тръст», в обединение за регулиране на производството; те определят общото количество на онова, което трябва да бъде произведено, разпределят го помежду си и така налагат предварително установената продажна цена. А тъй като тия тръстове обикновено се разпадат при първия застой в работите им, те тъкмо с това предизвикват още по-концентрирано обобществяване: целият индустриален отрасъл се превръща в едно-единствено огромно акционерно дружество, вътрешната конкуренция отстъпва място на монопола на това дружество вътре в дадена страна. Така именно и стана още през 1890 г. с английското производство на алкали, което сега, след сливането на всичките 48 големи фабрики, премина в ръцете на едно-единствено, ръководено от един център дружество с капитал от 120 милиона марки.

В тръстовете свободната конкуренция се превръща в монопол, а безплановото производство на капиталистическото общество ще капитулира пред плановото производство на бъдещото социалистическо общество. Наистина отначало само в полза и изгода на капиталистите. Но в тази си форма експлоатацията става толкова осезателна, че трябва да рухне. Нито един народ не би се съгласил да търпи дълго време едно ръководено от тръстовете производство с тяхната неприкрита експлоатация на цялото общество от малка банда лица, които живеят от рязане на купони.

Тъй или инак, с тръстове или без тръстове, в края на краищата официалният представител на капиталистическото общество, държавата, ще трябва* да поеме ръководенето на производството. Тази необходимост от превръщане в държавна собственост се появява преди всичко за големите съобщителни средства: пощата, телеграфа и железниците.

Ако кризите разкриха неспособността на буржоазията да управлява и занаяпред съвременните производствени предприятия и средства за съобщения в акционерни дружества, тръстове и държавна собственост показва, че буржоазията не е нужна за тази цел. Всички обществени функции на капиталиста се изпълняват сега от платени чиновници. За капиталиста вече няма друга обществена дейност, освен да прибира доходи, да реже купони и да играе на борсата, където разните капиталисти си отнемат един на друг капиталите. Докато капиталистическият начин

* Казвам: «ще трябва», защото само в случай, че средствата за производството и съобщения *наистина* надраснат управлението от страна на акционерните дружества, че следователно превръщането им в държавни стане *икономически* неизбежно — само в такъв случай, дори и това да извърши съвременната държава, то ще означава икономически напредък, нова крачка към завладяването на всички производствени сили от самото общество. Но напоследък, откакто Бисмарк се залови да одържавява, се появи особен род фалшив социализъм, който тук-там дори се изроди в своеобразен вид доброволно лакейничене, направо обявяващ за социалистическо *всяко*, дори и Бисмарковото, одържавяване. Наистина, ако въвеждането на държавен тютюнев монопол е социалистическо, Наполеон и Метерних трябва да бъдат причислени към основателите на социализма. Когато белгийската държава по съвсем обикновени политически и финансови съображения сама построи своите главни железопътни линии, когато Бисмарк без каквато и да било икономическа необходимост превърна в държавна собственост главните железопътни линии в Прусия само за да може по-добре да ги приспособи и използва в случай на война, за да може да обучи железопътни служещи и да направи от тях послушно, гласуващо за правителството стадо, а главно, за да си създаде нов, независим от парламента източник на доходи — всичко това съвсем не бяха социалистически крачки нито пряко, нито косвено, нито съзнателно, нито несъзнателно. Иначе трябва да бъдат признати за социалистически институции и Кралската Seehandlung⁷³, и Кралската порцеланова манифактура, а дори и ротните шивални във войската, или дори и най-сериозно направеното през тридесетте години при царуването на Фридрих Вилхелм III предложение от един умник да бъдат превърнати в държавни. . . публичните домове.

на производство отначало изтласкваше работниците, сега той изтласква и капиталистите и ги праща, също както работниците, макар и засега още не в индустриалната резервна армия, в категорията на излишното население.

Но нито превръщането в акционерни дружества и тръстове, нито преминаването в държавна собственост не премахват капиталистическия характер на производителните сили. При акционерните дружества и тръстовете това е съвсем очевидно. А и съвременната държава е пак само такава организация, каквато си създава буржоазното общество за запазване на общите външни условия на капиталистическия начин на производство от посегателствата както на работниците, така и на отделните капиталисти. Съвременната държава — каквато и да е нейната форма — е по същество капиталистическа машина, държава на капиталистите, идеалният съвкупен капиталист. Колкото повече производителни сили взема като своя собственост, толкова повече тя действително се превръща в съвкупен капиталист, толкова по-голям брой граждани тя експлоатира. Работниците си остават наемни работници, пролетарии. Капиталистическите отношения не се премахват, а, напротив, довеждат се до крайност, до върхнатата им точка. Но на самия връх става преврат. Държавната собственост върху производителните сили не е разрешаване на конфликта, но тя крие в себе си формалното средство, възможността за неговото разрешаване.

Това разрешаване може да се състои само в действителното признаване на обществената природа на съвременните производителни сили, следователно начинът на производството, на присвояването и на размяната да бъде приведен в съответствие с обществения характер на средствата за производство. А това може да стане само когато обществото открито и без заобикалки вземе в ръцете си производителните сили, които вече не се поддават на никакво друго ръководство освен на общественото. Тогава общественият характер на средствата за производство и продуктите, който сега се насочва против самите производители, периодично разклаща начина на производството и размяната и се налага насилствено и разрушително само като сляпо действащ природен закон, ще бъде напълно съзнателно наложен от производителите и ще се превърне от причина за разстройство и периодични крахове в мощен лост на самото производство.

Обществените сили, подобно на природните сили, действуват сляпо, насилствено, разрушително, докато не сме ги опознали и не се съобразяваме с тях. Но щом веднъж сме ги опознали, щом сме разбрали тяхното действие, насоки и влияния, само от нас самите зависи да ги подчиняваме все повече и повече на нашата воля и чрез тях да постигнем нашите цели. А това особено важи за съвременните могъщи производителни сили. Докато упорито отказваме да разберем тяхната природа и техния характер — а на това разбирање се съпротивяват капиталистическият начин на производство и неговите защитници, — дотогава тези сили ще действуват въпреки нас и против нас, дотогава ще властвуват над нас, както подробно изложихме това по-горе. Но щом веднъж бъде разбрана тяхната природа, те могат да бъдат превърнати в ръцете на сдружените производители от демонични повелители в покорни слуги. Разликата тук е същата, каквато е между разрушителната сила на електричеството в мълнията и укротеното електричество в телеграфния апарат и във волтовата дъга; каквато е разликата между стихията на пожара и огъня, действащ в услуга на човека. Когато със съвременните производителни сили започнат да се отнасят съобразно с тяхната най-после опозната природа, обществената анархия в производството ще отстъпи мястото си на едно обществено-планомерно регулиране на производството съобразно с нуждите както на цялото общество, така и на всеки негов член. Тогава капиталистическият начин на присвояване, при който продуктът поробва отначало производителя, а след това и присвоителя, ще бъде заменен с нов начин на присвояване на продуктите, основан върху самата природа на съвременните средства за производство: от една страна — с пряко обществено присвояване като средство за поддържане и разширяване на производството, а от друга — с пряко индивидуално присвояване като средство за живот и наслада.

Като превръща все повече и повече огромното мнозинство от населението в пролетарии, капиталистическият начин на производство създава силата, която под страх на гибел е принудена да извърши този преврат. Като принуждава все повече и повече да се превръщат големите обобществени средства за производство в държавна собственост, капиталистическият начин на производство сам

посочва пътя за извършването на този преврат. *Пролетариатът взема държавната власт и превръща преди всичко средствата за производство в държавна собственост.* Но с това той унищожава самия себе си като пролетариат, с това той унищожава всички класови различия и класови антагонизми, а заедно с това и държавата като държава. Досегашното общество, което се движи в класови антагонизми, е имало нужда от държавата, т. е. от една организация на съответната експлоататорска класа за поддържане на нейните външни условия на производство, т. е. предимно за насилствено задържане на експлоатираната класа в създадените от съществуващия начин на производство условия на потисничество (робство, крепостничество или феодална зависимост, наемен труд). Държавата е била официалният представител на цялото общество, негово обединяване в една видима корпорация, но тя е била такава само дотолкова, доколкото е била държава на оная класа, която за своето време самата е представлявала цялото общество: в древността тя е била държава на поданиците робовладелци, в средновековието — на феодалната аристокрация, в наше време — на буржоазията. Когато държавата стане най-последен действителен представител на цялото общество, тогава тя самата ще се направи излишна. Когато вече няма да има обществена класа, която да бъде държана в подчинение, когато изчезнат заедно с класовото господство, заедно с борбата за отделно съществуване, обусловена от съвременната анархия на производството, и произлизащите от тази борба сблъсквания и ексцесии, тогава вече няма да има какво да се потиска, няма да има нужда и от специална сила за потискане, от държава. Първият акт, с който държавата наистина ще се изяви като представител на цялото общество — завладяването на средствата за производство в името на обществото, — ще бъде същевременно и нейният последен самостоятелен акт като държава. Намесването на държавната власт в обществените отношения постепенно ще стане излишно в различните области и ще престане от само себе си. На мястото на управляването на хората ще дойде управляването на нещата и ръководенето на производствените процеси. Държавата не се «премахва», тя *отмира*. Това трябва да се има предвид при оценката на фразата «свободна народна държава»⁷³, фраза, която е имала за известно време оправдание като агитационно

средство, но в последна сметка е научно несъстоятелна; това трябва да се има предвид и при оценяване на искането на така наречените анархисти държавата да бъде премахната, ако не днес, то утре.

Откакто на историческата сцена се е появил капиталистическият начин на производство, завладяването на всички средства за производство от обществото често пъти се е представяло както на отделни личности, така и на отделни секти като повече или по-малко неясен идеал на бъдещето. Но то стана възможно и историческа необходимост едва когато се оказаха налице фактическите условия за неговото осъществяване. Както и всеки друг обществен прогрес, то става осъществимо не защото хората са осъзнали, че съществуването на класи противоречи на справедливостта, на равенството и т. н., не поради простото желание да бъдат премахнати тези класи, а само по силата на известни нови икономически условия. Разделянето на обществото на експлоататорска и експлоатирана, на господстваща и потисната класа беше неизбежна последица от предишното слабо развитие на производството. Докато съвкупният обществен труд дава продукцията, която едва превишава най-необходимите средства за съществуване на всички, докогато следователно трудът отнема всичкото или почти всичкото време на огромното мнозинство от членовете на обществото, дотогава това общество по необходимост ще се дели на класи. Наред с това огромно мнозинство, което е заето изключително с принудителен труд, се образува и класа, която е освободена от пряк производителен труд и която се занимава с общите работи на обществото: ръководство на труда, държавни работи, правосъдие, науки, изкуства и т. н. Така че в основата на деленето на класи лежи законът за разделението на труда. Но това съвсем не пречи това делене на класи да се осъществява с насилие, грабеж, хитрост и измама и господстващата класа, завзела веднъж властта, да укрепва своето господство за сметка на трудещата се класа и да превръща ръководенето на обществото в усилено експлоатиране на масите.

Затова, макар и деленето на класи да има известно историческо оправдание, все пак то има това оправдание само за даден период, само при дадени обществени условия. То се е дължало на недостатъчното производство и ще бъде пометено в резултат на пълното развитие на съвре-

менните производителни сили. И наистина премахването на обществените класи предполага достигането на такава степен на историческо развитие, на която съществуването не само на една или друга определена господстваща класа, но изобщо на всякаква господстваща класа, следователно и на самото делене на класи, става анахронизъм, остарява. Така че премахването на класите предполага такава висока степен на развитие на производството, на която присвояването на средствата за производство и на продуктите, а заедно с това и на политическото господство, на монопола на образованието и на духовното ръководство от страна на една отделна обществена класа става не само излишно, но и пречка за икономическото, политическото и интелектуалното развитие. Тази степен сега е достигната. Политическият и интелектуалният банкрут на буржоазията едва ли е тайна дори за самата нея, та нейният икономически банкрут се повтаря редовно всеки десет години. При всяка криза обществото се задъхва под тежестта на собствените си производителни сили и продукти, които то не може да използва, и стои безпомощно пред абсурдното противоречие, когато производителите не могат да консумират, защото липсват консуматори. Експанзивната сила на средствата за производство разкъсва оковите, които ѝ е поставил капиталистическият начин на производство. Тяхното освобождаване от тези окови е единственото предварително условие за непрекъснато, постоянно ускоряващо се развитие на производителните сили, а с това и за практически безграничното нарастване на самото производство. Но това не е всичко. Обобществяването на средствата за производство ще премахне не само сегашното изкуствено спъване на производството, но и буквалното прахосване и унищожаване на производителни сили и продукти, което сега е неизбежен спътник на производството и достига връхната си точка при кризите. Освен туй това обобществяване ще освободи маса средства за производство и продукти за цялото общество, като премахне безумния разкош и прахосничество на господстващите сега класи и на техните политически представители. Възможността да се осигурят на всички членове на обществото чрез общественото производство не само напълно достатъчни и от ден на ден подобряващи се материални условия на съществуване, но и гарантиращи им пълното свободно развитие и прила-

гане на техните физически и умствени способности — тази възможност сега за пръв път я има, но *я има**.

Щом обществото завладее средствата за производство, премахва се стоковото производство, а заедно с това и властта на продукта над производителите. Анархията в общественото производство се заменя с планова, съзнателна организация. Борбата за отделното съществуване престава. Едва тогава човек, в известен смисъл, окончателно се отделя от царството на животните и преминава от животински към действително човешки условия на съществуване. Условията на живота, които заобикалят хората и досега са господствували над тях, вече минават под властта и под контрола на хората, които сега за пръв път стават съзнателни, истински господари на природата, защото стават господари на собственото си обединение в общество. Законите на собствените им обществени деяния, които досега са им противостояли като чужди, господстващи над тях природни закони, ще бъдат прилагани от хората с пълно познаване на работата и по този начин ще бъдат подчинени на тяхната власт. Собственото обединение на хората в общество, което досега им е противостояло като натрапено отвън от природата и историята, сега става тяхно собствено свободно дело. Обективните, чужди сили, които досега са господствували над историята, минават под контрола на самите хора. И едва от този момент нататък хората ще започнат напълно съзнателно сами да творят своята история, едва оттук нататък привижданите от тях в движение обществени причини ще дават предимно и във все по-голяма степен и желаните от

* Няколко цифри могат да ни дадат приблизителна представа за огромната експанзивна сила на съвременните средства за производство дори под натиска на капитализма. Според най-новите изчисления на Джифън⁷⁴ цялото богатство на Великобритания и Ирландия е възлизло около:

в 1814 г. —	2200	милиона ф. ст.	=	44	милиарда	марки
в 1865 г. —	6100	„ „ „	=	122	„	„
в 1875 г. —	8500	„ „ „	=	170	„	„

Що се отнася до унищожаването на средства за производство и продукти през време на кризите, на втория конгрес на германските индустриалци в Берлин, състоял се на 21 февруари 1878 г.⁷⁵, беше констатирано, че общите загуби само на *германската железобработваща* индустрия през последния крах възлизат на 455 милиона марки.

тях резултати. Това ще бъде скокът на човечеството от царството на необходимостта в царството на свободата.

В заключение нека обобщим накратко изложения от нас ход на развитието:

I. *Средновековно общество*: Дребно еднолично производство. Средствата за производство са предназначени за еднолична употреба, затова са и примитивно недодялани, дребни, с нищожен ефект. Производство за непосредствена консумация било от самия производител, било от неговия феодал. Само там, където производството дава излишък свръх тази консумация, този излишък се предназначава за продажба и влиза в размяната: следователно стоковото производство едва се заражда; но то вече и по това време съдържа в себе си, в зародиш, *анархията в общественото производство*.

II. *Капиталистическа революция*: Преврат в индустрията, извършван отначало чрез простата кооперация и манифактурата. Концентрация на разпръснатите досега средства за производство в големи работилници, а с това — превръщането им от средства за производство на отделно лице в обществени — превръщане, което изобщо не засяга формата на размяната. Старите форми на присвояване остават в сила. Появява се *капиталистът*: като собственик на средствата за производство той си присвоява и продуктите и ги превръща в стоки. Производството става обществен акт; размяната, а заедно с нея и присвояването си остават индивидуални актове, актове на отделното лице; *отделният капиталист присвоява продукта на обществения труд*. Основно противоречие, от което произтичат всички противоречия, в които се движи съвременното общество и които особено ясно разкрива едрата индустрия.

A. Отделяне на производителя от средствата за производство. Обричане работника на наеман труд за цял живот. *Противоположност между пролетариат и буржоазия*.

B. Увеличаваща се проява и усилващо се действие на законите, които господствуват над стоковото производство. Необузdana конкурентна борба. *Противоречие между обществената организация в отделната фабрика и обществената анархия в цялото производство*.

В. От една страна — усъвършенствуване на машините, което поради конкуренцията става принудителна повеля за всеки отделен фабрикант и означава същевременно постоянно засилващо се изхвърляне на работниците от фабриките: *индустриална резервна армия*. От друга страна — безкрайно разширяване на производството, което също става принудителен закон на конкуренцията за всеки фабрикант. От двете страни — нечувано развитие на производителните сили, по-голямо предлагане от търсенето, свръхпроизводство, препълване на пазарите, кризи на всеки десет години, омагьосан кръг: *тук — излишък от средства за производство и от продукти, там — излишък от работници без работа и средства за съществуване*. Но тези два лоста на производството и на общественото благосъстояние не могат да се съединят, защото капиталистическата форма на производството не позволява на производителните сили да действуват, а на продуктите — да циркулират, ако те преди това не са се превърнали в капитал, на което пречи именно техният собствен излишък. Това противоречие нараства до безсмислица: *начинът на производство въстава против формата на размяна*. Буржоазията е уличена в неспособността си да управлява повече собствените си обществени производителни сили.

Г. Частично признаване на обществения характер на производителните сили, което са принудени да направят самите капиталисти. Преминаване на едрите производствени и съобщителни организми отначало в собственост на *акционерни дружества*, покъсно на *тръстове*, а след това и на *държавата*. Буржоазията се оказва излишна класа; всичките ѝ обществени функции сега се изпълняват от платени служещи.

III. *Пролетарска революция*, разрешаване на противоречията: пролетариатът взема обществената власт и по силата на тази власт превръща изплъзващите се от ръцете на буржоазията обществени средства за производство в собственост на цялото общество. С този акт той освобождава средствата за производство от тяхното досегашно свойство на капитал и дава пълна свобода за налагане на тяхната обществена природа. Отсега нататък вече става възможно обществено производство по предварително

обмислен план. Развитието на производството превръща по-нататъшното съществуване на различни обществени класи в анахронизъм. Успоредно с изчезването на анархията на общественото производство отмира и политическият авторитет на държавата. Хората, станали най-после господари на собственото си обществено битие, стават по този начин същевременно и господари на природата, господари на себе си — стават свободни.

Историческото призвание на съвременния пролетариат е да извърши този освобождаващ целия свят подвиг. Задачата на научния социализъм — теоретичния израз на пролетарското движение — е да изследва основно историческите условия, а заедно с това и самата природа на този акт и по такъв начин да изясни на потиснатата днес класа, призвана да извърши този подвиг, условията и природата на нейното собствено дело.

Написано през януари —
първата половина на март 1880 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 19, с. 189—233.

РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ В НАУКА

- ¹ Fr. Engels. «Socialisme utopique et socialisme scientifique». Paris 1880. — 77.
- ² Fr. Engels. «Socyjalyz mutopijny a naukowy». Genève, 1882. — 77.
- ³ «Der Sozialdemokrat» («Социалдемократ») — централен орган на Германската социалдемократическа партия: седмичен вестник, излизал през периода на действието на извънредния закон против социалистите, от септември 1879 до септември 1888 г. в Цюрих и от октомври 1888 до 27 септември 1890 г. в Лондон. Маркс и сътрудничещият във вестника Енгелс, поправяйки грешките на вестника, му помагали да провежда на своите страници партийната пролетарска линия. — 77.
- ⁴ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 450—452. — 79.
- ⁵ Този увод бил написан от Енгелс за английското издание на неговото произведение «Развитие на социализма от утопия в наука» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 189—233), излязло в Лондон в 1892 г. в превод на Е. Евелинг под заглавие «Утопичен социализъм и научен социализъм». В приложението към това издание Енгелс включил и написания от него през 1882 г. очерк «Марката» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 331—348).

През юни 1892 г. Енгелс превел увода на немски и през юли го изпратил на списание «Neue Zeit», където той бил отпечатан в кн. 1 и 2 от 1892 г. под заглавие «За историческия материализъм». При публикуването на увода редакцията на списанието пропуснала първите седем абзаца, като отбелязала в бележка под линия, че тяхното съдържание е известно в Германия и не представлява интерес за германския читател.

Отделни части на увода под заглавие «Три битки на буржоазията против феодализма» и «Работническата партия» били публикувани на френски език във вестник «Socialiste», бр. 115, 116 и 118 от 4, 11 и 25 декември 1892 г. и бр. 119 и 120 от 1 и 9 януари 1893 г. — 80.
- ⁶ На конгреса в Гота, състоял се от 22 до 27 май 1875 г., станало обединението на двете течения в германското работническо движение — Социалистическата работническа партия (айзенахци), възглавявана от А. Бебел и В. Либкнехт, и ласалнянския Общ германски работнически съюз. Обединената партия се нарекла Германска социалистическа работническа партия. С това било преодоляно разцеплението в редовете на германската работни-

ческа класа. Но предложената на Готския конгрес проектопрограма на обединената партия (главният ѝ съставител бил В. Либкнехт, който заел по този въпрос съгласителска позиция) съдържа сериозни грешки и принципи отстъпки на ласалинството. Одобрявайки създаването на Единната германска социалистическа партия, Маркс и Енгелс се обявили против идейния компромис с ласалианците и остро разкритиковали погрешните принципи положения на проектопрограмата, която обаче била приета от конгреса само с незначителни поправки. — 80.

⁷ Става дума за следните книги: E. Dühring. «Cursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung». Leipzig, 1875 (О. Дюринг. «Курс по философия като строго научен миросглед и формиране на живота». Лайпциг, 1875); E. Dühring. «Cursus der National und Socialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik». 2. Aufl., Leipzig, 1876 (О. Дюринг. «Курс по политическа и социална икономия, включително основните въпроси на финансовата политика». 2 изд., Лайпциг, 1876); E. Dühring. «Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus». 2. Aufl., Berlin, 1875 (О. Дюринг. «Критическа история на политическата икономия в социализма». 2 изд., Берлин, 1875). — 79.

⁸ *Биметализъм* — парична система, при която функциите на пари се изпълняват едновременно от два метала — злато и сребро. — 81.

⁹ Произведението на Енгелс «Антя-Дюринг» (вж. неговия текст в Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 3—333) било публикувано под формата на серия от статии във вестник «Vorwärts», а по-късно в приложението към него през януари—май и юли—декември 1877 и през май—юли 1878 г. Първото отделно издание на книгата излязло в Лайпциг в 1878 г.

«Vorwärts» («Напред») — централен орган на Германската социалистическа работническа партия. Вестникът излизал в Лайпциг от 1 октомври 1876 г. по решение на Готския конгрес на партията от 1876 г. вместо вестник «Volksstaat — орган на айзенахци, и «Neuer Sozialdemokrat» («Нов социалдемократ») — орган на ласалианците; бил спрян на 27 октомври 1878 г. след въвеждането на извънредния закон против социалистите. — 81.

¹⁰ F. Engels. «Socialisme utopique et socialisme scientifique». Paris, 1880. Заглавието «Развитието на социализма от утопия в наука» било дадено в първото немско издание, излязло в 1883 г. — 81.

¹¹ F. Engels. «Socialismo utópico y socialismo científico». Madrid, 1886. За полското издание вж. бел. 2. — 81.

¹² F. Engels. «Socialism utopic și socialism științific». București, 1891.

«Il socialismo utopico e il socialismo scientifico». Benevento, 1883; «Развитие научного социализма». Женева, 1884; «Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab». København, 1885; «De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap». Gravenhage, 1886.

Първото немско издание на това произведение, публикувано

първоначално на френски език в списание «Revue socialiste» («Социалистически преглед») през 1880 г., излязло в Хотингент-Цюрих в издателството на вестник «Sozialdemokrat» през март 1883 г. (на заглавния лист била отбелязана датата: 1882 г.). Второто и третото немско издание на произведението на Енгелс излезли в същото издателство през 1883 г. Четвъртото издание било последното пожизнено издание на произведението на Енгелс на немски език. В приложението към това издание, както и към предишните немски издания, било отпечатано произведението на Енгелс «Марката» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 331—348). — 81.

- ¹³ Енгелс има предвид произведението на М. М. Ковалевски «Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété». Stockholm, 1890 («Очерк за произхода и развитието на семейството и собствеността». Стокхолм, 1890) и «Первобытное право, выпуск I, Род». М., 1886 («Първобитно право, свезка I, Род». М., 1886). — 82.
- ¹⁴ Първият английски превод на I том на «Капиталът», направен от С. Мур и редактиран от Енгелс, излязъл в 1887 г. — 82.
- ¹⁵ *Номиналисти* — представители на течение в средновековната философия, според което общите родови понятия са имена, продукти на човешкото мислене и език, с които могат само да се сбозначават реално съществуващите единични предмети. В противоположност на средновековните реалисти номиналистите отричали съществуването на понятията като първообрази и творчески източници на нещата. По такъв начин те признавали първичността на предмета и вторичността на понятието. В този смисъл номинализмът бил първият израз на материализма през средните векове. — 83.
- ¹⁶ *Хомеомери* — съгласно учението на древногръцкия философ Анаксагор най-малките качествено определени материални частици, които са безкрайно делими. Анаксагор смятал, че хомеомерите са първоосновата на всичко съществуващо и че от техните съчетания произтича цялото многообразие на предметите. — 84.
- ¹⁷ J. Locke. «An Essay concerning Human Understanding» (Дж. Лок. «Есе за човешкия разум»). Първото издание излязло в Лондон в 1690 г. — 85.
- ¹⁸ *Деизъм* — религиозно-философско учение, което признава бога за безлична разумна първопричина на света, но отрича неговата намеса в живота на природата и обществото. При условията на господството на феодално-църковния мироглед деизмът често заемал рационалистически позиции, като критикувал средновековния теологичен мироглед и разобличавал паразитизма и шарлатанството на духовенството. — 85.
- ¹⁹ Маркс, К. и Ф. Енгелс. «Светото семейство, или Критика на критическата критика. Против Бруно Бауер и компания» (цитирания текст вж. в Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 138—140). — 86.

- ²⁰ Става дума за първото свтостовно търговско-промишлено изложение в Лондон, състояло се през май—октомври 1851 г. — 86.
- ²¹ *«Армия на спасението»* — реакционна религиозно-филантропична организация, основана в 1865 г. от проповедника У. Бутс в Англия и разпространила по-късно своята дейност в други страни (наименована била така през 1880 г., след като била реорганизирана по военен образец). Получавайки значителна поддръжка от страна на буржоазията, тази организация развила широка религиозна пропаганда, създавала цяла мрежа от благотворителни учреждения с цел да отклонява трудещите се маси от борбата против експлоататорите. Отделни нейни проповедници прибегвали до социална демагогия и до показно осъждане на егоизма на богатите. — 87.
- ²² Става дума за съчинението на П. С. Лаплас *«Traité de mécanique céleste»* («Трактат за небесната механика»). Първото издание на това съчинение излязло в Париж в пет тома през 1799—1825 г. — 87.
- ²³ Въстанието на германската аристокрация през 1522—1523 г. и Селската война през 1524—1525 г. в Германия са разгледани от Енгелс в произведението *«Селската война в Германия»* (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 7, с. 345—435). — 92.
- ²⁴ Названието *«Славна революция»* в английската буржоазна историкография получил държавният преврат от 1688 г., в резултат на който в Англия била свалена династията на Стюартите и била установена конституционна монархия начело с Вилхелм Орански (от 1689 г.), основана върху компромиса между земеделската аристокрация и едрата буржоазия. — 94.
- ²⁵ *Войната между Червената и Бялата роза* (1455—1485) — война между представителите на двата борещи се за престола английски феодални рода: Йорк, на герба на който била изобразена бяла роза, и Ланкастер, на чийто герб била изобразена червена роза. Около Йоркци се групирали част от едрите феодали от по-развития в икономическо отношение юг, рицарството и гражданите; Ланкастерите били подкрепяни от феодалната аристокрация в северните графства. Войната довела до почти пълното изтребление на старинните феодални родове и завършила с идването на власт на нова династия — Тюдорите, която установила в Англия абсолютизма. — 95.
- ²⁶ Израз от предговора на Хобс към книгата му *«De Cive»* («За гражданина»), написана в Париж през 1642 г., която се разпространявала първоначално в ръкопис и била публикувана в Амстердам през 1647 г. — 96.
- ²⁷ *Картезианска философия* — учение на последователите на френския философ от XVII в. Декарт (на латински — Cartesius), които направили материалистически изводи от неговата философия. — 97.
- ²⁸ Енгелс има предвид приетата от Учредителното събрание в 1789 г. *«Декларация за правата на човека и гражданина»*, в която били изложени политическите принципи на новия буржоазен строй. Декларацията била включена във френската

конституция от 1791 г.; въз основа на тази декларация била съставена якобинската «Декларация за правата на човешка и гражданина» от 1793 г., с която започвала първата републиканска конституция на Франция, приета от Националния конвент в 1793 г. — 97.

- ²⁹ *Code civil* (Граждански кодекс) — един от петте кодекса, които били съставени във Франция през 1804—1810 г. при Наполеон I (оттук разпространеното обозначение на Гражданския кодекс като Наполеонов кодекс) и представлявали обща систематизация на буржоазното право. Енгелс наричал гражданския кодекс, приет през 1804 г., класически законник на буржоазното общество (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 308). — 97.
- ³⁰ Енгелс има предвид симпатите на радикалните слоеве от дребната буржоазия и буржоазната интелигенция в Англия към френската буржоазна революция от края на XVIII век. Привържениците на френската революция, обединени в Лондонското дружество на революцията и главно в Лондонското кореспондентско дружество и в кореспондентските дружества в другите най-големи градове на Англия — между организаторите и участниците в дружествата имало и представители на работническата класа — пропагандирали революционни идеи и предявявали искания за въвеждане на всеобщо избирателно право и други демократични реформи. Кореспондентските дружества били преследвани от английската управляваща олигархия. — 98.
- ³¹ Става дума за реформата на избирателното право, законопроектът за която бил приет от английската камара на общините през 1831 г., и законът, окончателно утвърден от камарата на лордовете през юни 1832 г. Реформата била насочена против политическия монопол на поземлената и финансовата аристокрация и открила достъп в парламента на представителите на индустриалната буржоазия. Пролетариатът и дребната буржоазия, които били главната сила в борбата за реформа, били измамни от либералната буржоазия и не получили избирателни права. — 99.
- ³² През 1824 г. под натиска на масовото движение на работниците английският парламент бил принуден да приеме закон, който отменил забраната на работническите съюзи (трейдюнионите). Но през 1825 г. парламентът приел закона за съюзите, или закона за работническите коалиции, който, макар и да потвърдил отменяването на забраната на трейдюнионите, крайно ограничил тяхната дейност. По-специално простата агитация за влизане на работниците в съюз и за участие в стачки се третирила като «принуда» и «насилне» и се наказвала като углавно престъпление. — 100.
- ³³ *Народната харта*, която съдържала исканията на чартистите била публикувана на 8 май 1838 г. като законопроект, предназначен за внасяне в парламента; тя се състояла от 6 точки: всеобщо избирателно право (за мъжете, навършили 21 години), ежегодни избори за парламент, тайно гласуване, изравняване на избирателните окръзи, отменяване на имуществения ценз за кандидатите за депутати в парламента, възнаграждение на депутатите. Трите петиции на чартистите с искане за приемане на

Народната харта, подадени в парламента, били отхвърлени от него през 1839, 1842 и 1849 г. — 100.

Лига против житните закони — организация на английската индустриална буржоазия, основана през 1838 г. от манчестърските фабриканти Кобден и Брайт. Като искала пълна свобода на търговията, Лигата настоявала за отменяване на житните закони, с които в Англия се установявали високи вносни мита за жито, за да се ограничи или забрани по този начин вносът на жито от чужбина, и които били въведени в интерес на едрите земевладелци с цел да се намали работната заплата на работниците и да се отслабят икономическите и политическите позиции на поземлената аристокрация. В борбата си против земевладелците Лигата се опитвала да използва работническите маси. Но по това време напредничавите работници в Англия тръгналия по пътя на самостоятелното политически оформено работническо движение (чартизъм). След отменяването на житните закони Лигата престанала да съществува. — 100.

⁸¹ *Брат Джонатан* — иронично прозвище, дадено от англичаните на северноамериканците през време на войната на северноамериканските колонии на Англия за независимост (1775—1783).

Ревивализъм — течение в протестантската църква, възникнало в Англия през първата половина на XVIII в. и разпространило се в Северна Америка; неговите привърженици се стремели чрез религиозни проповеди и организиране на новия верски общини да укрепят и разширят влиянието на християнската религия. — 100.

⁸² Става дума за втората парламентарна реформа от 1867 г., извършена от консервативното правителство на Дерби—Дизраели под натиска на масовото работническо движение. Съгласно новия закон имущественият ценз за избирателите в графствата бил понижан за арендаторите на 12 ф. ст. аренда годишно, в градовете право на глас било дадено на всички домопритежатели и наематели на къщи, както и на наематели, живели в дадено населено място не по-малко от една година и плащащи наем в размер на не по-малко от 10 ф. ст. В резултат на реформата от 1867 г. броят на избирателите в Англия се увеличил повече от 2 пъти, избирателно право получили и известна част от квалифицираните работници. — 102.

⁸³ В 1884 г. в Англия под натиска на масовото движение в селските райони била проведена трета парламентарна реформа, в резултат на която върху селските окръзи били разпрострени същите условия за получаване право на глас, които през 1867 г. били установени за населението на градските окръзи. След третата избирателна реформа в Англия все още нямали избирателно право значителни слоеве от населението: селският пролетариат и градските бедняци, както и всички жени. Тайното гласуване било въведено през 1872 г. — 103.

⁸⁴ *Катедърсоциализъм* — едно от теченията в буржоазната идеология през 70-те—90-те години на XIX в., чийто представители — преди всякога професорите в германските университетски — проповядвали от университетските катедри (на немски Katheder) под формата на социализъм буржоазен реформизъм. Възниква-

нето на катедърсоциализма се дължало на страха на експлоататорските класи от разпространението на марксизма и разрастването на работническото движение, както и на стремежа на буржоазните идеолози да намерят нови средства, за да държат трудещите се маси в подчинение. Представителите на катедърсоциализма (А. Вагнер, Г. Шмолер, Л. Брентано, В. Зомбарт и др.) твърдели, че държавата е надкласова институция, способна да примяри враждебните класи и да въведе постепенно «социализма», без да засяга интересите на капиталистите. Програмата на катедърсоциализма се свеждала до организиране общественото осигуряване на работниците при болести и нещастни случаи, до провеждането на някои мероприятия в областта на фабричното законодателство и т. н. и имала за цел да отклони работниците от класовата борба. Катедърсоциализмът станал един от идейните източници на ревизионизма. — 103.

- ³⁸ *Ритуализъм* (по-разпространеното название е пюзинизъм) — течение в английската църква, възникнало през 30-те години на XIX век; неговите последователи призовавали към възстановяване на католическата обредност в английската църква (оттук и неговото название) и на някои догми на католицизма. — 104.
- ³⁹ Енгелс има предвид произведенията и изказванията на Л. Брентано, посветени на английските трейдюниони: L. Brentano. «Die Arbeitergilden der Gegenwart» Zweiter Band. «Zur Kritik der englischen Gewerksvereine». Leipzig, 1872 (Л. Брентано. «Съвременните работнически гилдии». Т. II. «Към критиката на английските професионални съюзи». Лайпциг, 1872 г.). В тях той по всякакъв начин превъзнасял английския трейдюнионизъм като образец на организация на работническата класа, която била давала възможност при условията на капитализма коренно да се подобри положението на работниците и да се премахне капиталистическата експлоатация. Според твърденията на Брентано и другите катедърсоциалисти добре организирани професионални съюзи правят излишна политическата борба и политическата партия на работническата класа. В произведението си «Брентано contra Маркс» Енгелс разкрива фалшивия характер и класовия смисъл на подобни твърдения. — 106.
- ⁴⁰ G. W. F. Hegel. «Philosophie der Geschichte». Werke, 2. Aufl., Bd. IX, Berlin, 1840. — 108.
- ⁴¹ Според теорията на Русо хората първоначално са живеели при условията на естествено състояние, при което всички били равни. Възникването на частната собственост и развитието на имущественото неравенство обусловили преминаването на хората от естественото в гражданско състояние и довели до образуване на държавата, основана на обществен договор. Но понататък развитието на политическото неравенство довежда до нарушаване на обществения договор и до възникване на ново естествено състояние. Разумната държава, основана на нов обществен договор, е призвана да премахне това състояние. Тази теория е развита в съчиненията на Русо: «Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes» Amsterdam, 1755 («Разсъждение за произхода и основите на нера-

венството между хората». Амстердам, 1755) и «Du contract social, ou, Principes du droit politique». Amsterdam, 1762 («За общественя договор, или Принципи на политическото право». Амстердам, 1762). — 108.

⁴³ Енгелс има предвид «истинските левелери» («истинските уравнители») или «дигерите» («копачите») — представителите на крайното ляво течение през периода на английската буржоазна революция от XVII в. «Дигерите», които изразявали интересите на най-бедните слоеве в селата и градовете, искали да се ликвидира частната собственост върху земята, пропагандирали идеите на примитивния уравнителен комунизъм и се опитвали да ги осъществят на практика чрез колективна обработка на общинни земи. — 109.

⁴⁵ Енгелс има предвид преди всичко произведеннията на представителите на утопичния комунизъм — Т. Мор («Утопия», издадено през 1516 г.) и Т. Кампанела («Градът на Слънцето», издадено през 1623 г.). — 109.

⁴⁴ *Време на терора* — периодът на революционнидемократичната диктатура на якобинците (юни 1793—юли 1794 г.), когато в отговор на контрреволюционния терор на жирондистите и роялистите якобинците приложили революционен терор.

Директорията (състояла се от петима директори, един от които се преизбирал всяка година) — ръководен орган на изпълнителната власт във Франция, учреден съгласно конституцията от 1795 г., приета след падането през 1794 г. на революционната якобинска диктатура; съществувала до държавния бонапартистки преврат от 1799 г.; поддържала режим на терор срещу демократичните сили и защищавала интересите на едрата буржоазия. — 110.

⁴⁶ Има се предвид лозунгът на френската буржоазна революция от края на XVIII в. «Свобода, Равенство, Братство». — 111.

⁴⁶ «Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains» («Писма на един гражданин на Женева до неговите съвременници») — първото произведение на Сен Симон; било написано в Женева през 1802 г., издадено анонимно и без посочване на мястото и датата на издаването в Париж през 1803 г. Енгелс използвал изданието: G. Hubbard. «Saint-Simon. Sa vie et ses travaux. Suivi de fragments des plus célèbres écrits de Saint-Simon». Paris, 1857 (Г. Юбар. «Сен Симон. Неговият живот и дело. С приложение на откъси от най-знаменитите съчинения на Сен Симон». Париж, 1857). В това издание има неточности в датирането на отделните произведения на Сен Симон.

Първото голямо произведение на Фурне е неговата книга «Théorie des quatre mouvements et des destinées générales» («Теория за четирите движения и за всеобщите съдби»), написана през първите години на XIX в. и издадена анонимно в Лион през 1808 г. (на титулния лист като място на издаването, навярно по цензурни съображения, е посочен Лайпциг).

Ню Ланарк (New Lanark) — памукопредачна фабрика близо до шотландския град Ланарк, основана през 1784 г. с малко селище при нея. — 111.

- ⁴⁷ Енгелс цитира второто писмо от произведението на Сен Симон «Писма на един гражданин на Женева до неговите съвременници». В изданията на Юбар тези места са на с. 134 и 135. — 114.
- ⁴⁸ Енгелс има предвид откъс от «Писма до един американец» (осмо писмо). Тези писма са поместени в сборника: H. Saint-Simon. «L'industrie, ou Discussions politiques, morales et philosophiques, dans l'intérêt de tous les hommes livrés à des travaux utiles et indépendants». Т. II. Paris, 1817 (А. Сен Симон. «Индустрия, или Политически, морални и философски разсъждения в интерес на всички хора, посветили се на полезни и самостоятелни дела». Т. 2, Париж. 1817). В изданието на Юбар този откъс се намира на с. 155—157. — 114.
- ⁴⁹ Енгелс има предвид две написани от Сен Симон и ученика му О. Тьер произведения: «De la réorganisation de la société européenne, ou de la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale» («За реорганизацията на европейското общество, или за необходимостта и средствата за обединяване на европейските народи в единно политическо тяло при запазване на националната независимост за всеки от тях») и «Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815» («Мнение за мерките, които трябва да се вземат против коалицията от 1815 г.»); двете брошури са издадени в Париж, първата през октомври 1814 г., втората — през 1815 г. В изданието на Юбар откъсите от първото произведение се намират на с. 149—154, а съдържанието на двете брошури се излага на с. 68—76.
- Съюзните армии на страните, участвували в 6-ата антифренска коалиция (Русия, Австрия, Англия, Прусия и други държави), влезли в Париж на 31 март 1814 г. Наполеоновата империя паднала, а самият Наполеон след абдикирането си бил принуден да отиде на заточение на остров Елба. Във Франция се извършила първата реставрация на Бурбонската монархия.
- Сто дни* — периодът на кратковременното възстановяване на Наполеоновата империя, продължил от момента на връщането му от заточение на остров Елба в Париж на 20 март 1815 г. до неговото второ абдикиране на 22 юни същата година след поражението при Ватерлоо. — 115.
- ⁵⁰ *При Ватерлоо* (Белгия) на 18 юни 1815 г. армията на Наполеон била разбита от англо-холандските войски под командуването на Уелингтън и от пруската армия под командуването на Блюхер. Сражението изиграло решаваща роля в кампанията от 1815 г., като предопределило окончателната победа на седмата антифренска коалиция (Англия, Русия, Австрия, Прусия, Швеция, Испания и други държави) и падането на Наполеоновата империя. — 115.
- ⁵¹ Тази мисъл е развита още в първата книга на Фурне «Теория за четирите движения», където по-конкретно се съдържа следната обща теза: «Социалният прогрес и измененията на периода се извършват в съответствие с прогреса на жените към свобода, а упадъкът на социалния ред се извършва в съответствие с намаляването на свободата на жените». Фурне резюмира тази мисъл във формулата: «Разширяването на правата на жените е основен

принцип на всеки социален прогрес» (Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. I. Paris, 1841, p. 195—196). — 115.

⁶² Срв. Ch. Fourier. «Théorie de l'unité universelle», vol. I et IV; Oeuvres complètes, t. II, Paris, 1843, p. 78—79, t. V, Paris, 1841, p. 213—214 (Ш. Фурне. «Теория за всемирното единство», том I и IV; Пълно събрание на съчиненията, т. II, Париж, 1843, с. 78—79, и т. V, Париж, 1841, с. 213—214).

За «омагьосания кръг», в който се движи строят на цивилизацията, вж. Ch. Fourier. «Le Nouveau Monde industriel et sociétaire, ou Invention du procédé d'industrie attrayante et naturelle distribuée en séries passionnées»; Oeuvres complètes, t. VI, Paris, 1845, p. 27—46, 390 (Ш. Фурне. «Нов стопански и социетарен свят, или Откритие на начин за привлекателен и природосъобразен труд, разпределен в серии по страст»; Пълно събрание на съчиненията, т. VI, Париж, 1845, с. 27—46, 390). Първото издание на произведението излязло в Париж през 1829 г. Вж. още Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. I, Paris, 1841, p. 202. — 116.

⁶³ Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. VI, Paris, 1845, p. 35. — 116.

⁶⁴ Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. I, Paris, 1841, p. 50 et suiv. — 116.

⁶⁵ R. Owen. «The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race; or the Coming Change from Irrationality to Rationality». London, 1849 (Р. Оуен. «Революцията в умовете и практиката на човешкия род, или Бъдещият преход от неразумност към разумност». Лондон, 1849.). — 119.

⁶⁶ R. Owen. «Report of the proceedings at the several public meetings, held in Dublin. . . on the 18th March, 12th April, 19th April and 3th May». Dublin, 1823 (Р. Оуен. «Отчет за няколко публични събрания, състояли се в Дъблин. . . на 18 март, 12 и 19 април и 3 май». Дъблин, 1823 г.). — 119.

⁶⁷ През януари 1815 г. на голямо публично събрание в Глазгоу Оуен предложил редица мерки за облекчаване положението на децата и възрастните работници във фабриките. Билът, внесен по инициатива на Оуен през юни 1815 г., се приел от парламента като закон едва през юли 1819 г., и то в силно окастрен вид. Законът, който регламентирал труда в памукопредачните фабрики, забранявал да работят деца, по-малки от 9 години, ограничавал на 12 часа работния ден на лицата до 18 години и установявал за всички работници две почивки, за закуска и за обед, с обща продължителност час и половина. — 120.

⁶⁸ През октомври 1833 г. в Лондон под председателството на Оуен се състоял конгрес на кооперативните дружества и на професионалните съюзи, на който бил формално основан *Великият национален обединен съюз на производителите на Великобритания и Ирландия*; уставът на съюза бил приет през февруари 1834 г. Според замисъла на Оуен този съюз трябвало да вземе в свои ръце управлението на производството и да извърши по мирен път пълното преустройство на обществото. Обаче този утопичен план се провалил. Съюзът, който срещнал силната

съпротива на буржоазното общество и държавата, през август 1834 г. се разпаднал. — 120.

- ⁶⁰ Имат се предвид базарите за справедлива размяна на продукти на труда (Equitable Labour Exchange Bazaars), основани от работнически кооперативни дружества в различни английски градове; първият такъв базар бил основан от Робърт Оуен в Лондон през септември 1832 г. и съществувал до средата на 1834 г. — 120.
- ⁶⁰ Прудон направил опит да организира разменна банка през време на революцията от 1848—1849 г. Неговата Banque de peuple (Народна банка) била основана в Париж на 31 януари 1849 г. Банката съществувала около два месеца, и то само на книга: тя фалирала, преди да започне редовно да функционира, и в началото на април била закрыта. — 121.
- ⁶¹ Диалогът на Д. Дидро «Племенникът на Рамо» («Le neveu de Rameau») бил написан около 1762 г. и по-късно два пъти преработван от автора. За пръв път бил издаден, преведен на немски от Гьоте, в Лайпциг през 1805 г. Автентичното френско издание излязло в книгата «Oeuvres inédites de Diderot». Paris, 1821 («Неиздадени произведения на Дидро». Париж, 1821), излязла фактически в 1823 г. — 121.
- ⁶² *Александрийският период* от развитието на науката се отнася към времето от III в. пр. н. е. до VII в. от н. е. и е получил името си от египетския град Александрия (на брега на Средиземно море), който бил еднѝ от най-големите центрове на международните стопански отношения по това време. През Александрийския период получили голямо развитие редица науки: математиката и механиката (Евклид и Архимед), географията, астрономията, анатомията, физиологията и др. — 122.
- ⁶³ Библия, Евангелие от Матей, гл. 5, стих 37. — 123.
- ⁶⁴ Небуларната хипотеза на Кавт, според която слънчевата система се е развила от първоначална мъглявина (лат. — nebula — мъгла), е изложена в неговите съчинения «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt». Königsberg und Leipzig, 1755 («Всеобща естествена история и теория на небето, или Опит за изложение на устройството и механическия произход на вселената на принципите на Нютон». Кьонигсберг и Лайпциг, 1755). Книгата била издадена анонимно.
- Хипотезата на Лаплас за образуването на слънчевата система била най-напред изложена в последната глава на неговото съчинение «Exposition du système du monde». T. I—II, Paris, l'an IV de la République Française [1796] («Изложение на световната система». T. I—II, Париж, IV година от създаването на Френската република [1796]). В последното, подготвено прякнве от Лаплас шесто издание на книгата, излязло вече след смъртта на автора, през 1835 г., изложението на хипотезата било дадено във вид на последната, VII забележка към съчинението. — 125.
- ⁶⁵ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 323—513. — 132.

- ⁶⁶ Тук Енгелс се позовава на своя очерк «Марката». Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 33—348. — 136.
- ⁶⁷ Става дума за редица войни през XVII и XVIII в. между най-големите европейски държави за хегемония в търговията с Индия и Америка и за завладяване на колониалните пазари. Първоначално главните съперници били Англия и Холандия (типични търговски войни били англо-холандски войни от 1652—1654, 1664—1667 и 1672—1674). По-късно решаваща борба се повела между Англия и Франция. Победителка при всички тези войни излязла Англия, в ръцете на която в края на XVIII в. била съсредоточена почти цялата световна търговия. — 137.
- ⁶⁸ Енгелс цитира тук I том на «Капиталът» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 445—498). — 138.
- ⁶⁹ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 472. — 138.
- ⁷⁰ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 654—655. — 139.
- ⁷¹ Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. VI, Paris, 1845, p. 393—394 (Ш. Фурие. Пълно събрание на съчиненията, т. VI, Париж, 1845, с. 393—394). — 140.
- ⁷² Seehandlung (Морска търговия) — търговско-кредитно дружество, основано в 1772 г. в Прусия; това дружество, което се ползвало с редица важни държавни привилегии, отпускало крупни заеми на правителството и фактически изпълнявало ролята на негов банкер и търговски посредник по финансовата част. През 1904 г. било официално превърнато в Пруска държавна банка. — 143.
- ⁷³ «Свободна народна държава» било през 70-те години програмно искане и популярен лозунг на немските социалдемократи. Марксистката критика на този лозунг вж. в IV раздел от произведението на Маркс «Критика на Готската програма» и в писмото на Енгелс до Бебел от 18—28 март 1875 г. (Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 28—33 и 1—9). Вж. също труда на Ленин «Държавата и революцията», гл. I, § 4, и гл. IV, § 3 (Съч., 4 изд., т. 25, с. 416—423 и 465—468). — 146.
- ⁷⁴ Приведените данни относно общата сума на всички богатства на Великобритания и Ирландия са взети от доклада на Р. Джи-фън «Натрупване на капитал в Съединеното кралство в последно време», който бил изнесен в Статистическото дружество на 15 януари 1878 г. и отпечатан в лондонския «Journal of the statistical Society» («Списание на Статистическото дружество») от март 1878 г. — 149.
- ⁷⁵ Вторият конгрес на централния съюз на германските индустриалци се състоял в Берлин на 21—22 февруари 1878 г. — 149.

КРИТИКА НА ГОТСКАТА ПРОГРАМА

- ¹ «Критика на Готската програма» е най-важният след «Манифест на Комунистическата партия» и «Капиталът» теоретичен документ на марксизма. В него Маркс отговаря на всички основ-